

Introducció a la història de la llengua

Panoràmica de la història del català:
dels orígens als inicis de l'època
contemporània

Antoni Ferrando i Francès
Miquel Nicolàs i Amorós

PID_00167340

Universitat Oberta
de Catalunya

www.uoc.edu

Índex

Introducció	5
Objectius	7
1. L'objecte i l'objectiu de la història de la llengua	9
1.1. El temps en la història de la llengua	11
1.2. L'espai: història de la llengua o història lingüística del territori	11
1.3. Diferències socials i diferències lingüístiques	12
1.4. L'objecte d'estudi de la història de la llengua	13
1.5. La denominació de la disciplina	14
1.6. La reconstrucció de la història del català: de la narració a l'explicació	15
2. El català, llengua diferenciada dins la família romànica	17
3. L'"edat" de la llengua catalana: cronologia i periodització	19
3.1. Noves projeccions del català en l'espai, el temps i la sociabilitat contemporània	19
4. Panorama de la història de la llengua catalana: dels orígens (ca. segle VIII) als decrets de Nova Planta (1707-1716)	21
4.1. El procés de formació del català: de la presa de Barcelona (801) a la derrota de Muret (1213)	21
4.2. L'emancipació lingüística i la conformació de l'espai territorial del català: de la derrota de Muret (1213) al compromís de Casp (1412)	24
4.3. La plenitud cultural i política: del compromís de Casp (1412) a la derrota de les Germanies (1523)	28
4.4. El procés de transculturació: de la derrota de les Germanies (1523) a l'expulsió dels moriscos (1610)	32
4.5. Una llengua marginada: de l'expulsió dels moriscos (1610) a l'annexió castellana de la Corona d'Aragó (1715)	37
Activitats	43
Exercicis d'autoavaluació	43
Solucionari	44

Glossari.....	46
Bibliografia.....	47

Introducció

Els dos sentits del concepte història

Cada moment de la vida d'un individu és producte de tots els anteriors i condiciona tots els següents. En un cert sentit, la nostra vivència del present, aquesta realitat esmunyedissa que no encertem a fixar de manera exacta, conté tot el passat i prefigura en germen allò que esdevindrà el futur. Passat, present i futur són els tres termes de la temporalitat viscuda; els tres moviments de la percepció humana del pas del temps o durada, inscrita en el llenguatge i en les formes de comunicació i de sociabilitat. En efecte, som éssers constituïts temporalment i, el que és més important, en tenim consciència. Transformem aquesta experiència indefugible en consciència històrica. Així, parlem de la història d'una persona, de la història d'un poble o d'un país o fins i tot de la història natural. Però la noció d'història, que sol impregnar les diverses facetes del coneixement, encara va més lluny i es retroba en l'escala més petita, la història de cadascuna de les partícules subatòmiques amb què es fa i es desfà la matèria, o en la més gran, la història de les expansions i retraccions de l'univers, el conjunt del que ha estat, és i serà, que inclou al seu torn el temps mateix.

En l'escala humana, la història del llenguatge constitueix una llarga i complexa seqüència: la dels processos per mitjà dels quals l'espècie humana ha esdevingut autoconscient i ha estat capaç d'ampliar les possibilitats de supervivència fins a l'exploració massiva del planeta. Les històries de les diverses llengües naturals que han existit o que es conserven encara són petits capítols regionals d'aquesta epopeia amb final incert.

En tots aquests casos, quan parlem d'història volem expressar dues coses distintes però interrelacionades: història vol dir, en primer terme, pas del temps i, a més, en segon lloc, consciència o coneixement sistematitzat d'aquest pas del temps.

Així, doncs, en parlar de la història d'una llengua farem servir totes dues accepcions:

1) Història com a **realitat factual**, com a suma de continuïtats i discontinuïtats en la comunicació d'un grup social que s'ha valgut al llarg del temps fins avui d'una mateixa eina lingüística; suma, doncs, de totes les evolucions, els canvis i els fenòmens interns o externs de què tenim notícia.

2) Història com a **discurs**, és a dir, com a narració i explicació d'aquella suma de fets de llengua; de les causes i antecedents dels canvis; dels factors socials i les implicacions de l'evolució lingüística.

La història com a realitat factual condiciona la història discurs; però només per mitjà de la història com a realitat discursiva podem conèixer la successió dels fets. Diguem-ne, doncs, que ambdues s'exigeixen: són interdependents i complementàries. D'ara endavant, però, diferenciarem **Història de la llengua**, amb majúscula inicial i amb el sentit de discurs sistematitzat o disciplina, d'**història de la llengua**, amb minúscula, amb l'accepció primera d'acumulació factual: registre d'esdeveniments viscuts, o documentats en textos i d'altres suports materials per testimonis directes o indirectes; vestigis monumentals; records i interpretacions del passat transmesos pels sistemes de memòria col·lectiva...

Notem que la història entesa en el sentit més objectiu implica un filtratge de l'experiència temporal. En primer lloc, perquè seleccionem unes dades i en desestimem moltes altres. I tot seguit perquè, en la comesa de fixar el passat, fem servir diversos tipus de llenguatge que, com el verbal, ofereixen possibilitats de comunicació, alhora que només permeten recrear el passat de manera aproximada i fragmentària. S'entén, doncs, que hi hagi teòrics, com ara el filòsof Michel Foucault, que descreuen el valor intrínsec del document històric.

Portada a les últimes conseqüències, però, la crítica relativista de la història positiva aboca a la dissolució del coneixement. Així, doncs, assumirem les limitacions inherents als dos sentits de la noció història. I encara hi afegirem un tercer nivell, el de la historiografia o història dels discursos històrics, la història de la història, per dir-ho ras i curt. En concret, per als objectius de l'assignatura, que detallarem tot seguit, considerarem les dades de la **historiografia lingüística**, és a dir, el conjunt del discurs historicolingüístic que s'ha generat sobre la llengua, incloent-hi les interaccions que s'hagin produït entre aquests discursos i els altres dos nivells històrics.

Objectius

Els objectius que plantegem en aquest mòdul són els següents:

- 1.** Diferenciar les dues accepcions bàsiques de la noció Història (acumulació factual de fets pretèrits i discurs interpretatiu del passat) i copsar l'analogia entre història personal i història col·lectiva i entre biografia i història.
- 2.** Discriminar els conceptes bàsics història de la llengua, història de la comunitat lingüística i història lingüística del territori i també els termes annexos història interna / història externa, lingüística històrica i gramàtica històrica.
- 3.** Reconèixer els tres tipus d'objectes d'estudi que configuren la història de la llengua (les formes lingüístiques, els usos i la consciència lingüística) i constatar les relacions de veïnatge que la història de la llengua manté amb altres disciplines connexes.
- 4.** Identificar les dimensions que s'interrelacionen en la construcció del discurs històric sobre les llengües: la científica, la ideològica i la textual.
- 5.** Conèixer els antecedents de la història contemporània de la llengua catalana, dins una seqüència temporal de llarga durada i segons una periodització basada en fites comunament acceptades per la historiografia lingüística.

1. L'objecte i l'objectiu de la història de la llengua

Hem mirat de definir què entenem per història. Centrem-nos ara en l'altre substantiu del sintagma: la llengua. Què és una llengua? La pregunta, com moltes de les que es refereixen a realitats molt grans, no té una resposta única i taxativa. Es pot contestar des de dins la llengua, per a un parlant que en formi part, o des de fora, per a algú que s'ho miri amb una certa llunyania. A més, la formació de cada persona, les circumstàncies vitals o els interessos circumstancials (per a què es respon) n'afaiçonaran la visió. Diguem-ne que, tractant de buscar una resposta genèrica, i considerada en temps present, és a dir, en la perspectiva sincrònica, una llengua és un conjunt molt complex d'estructures i repertoris verbals que es donen en un espai precís i per a una sèrie de necessitats de comunicació. D'acord amb la grandària del territori, la quantitat de parlants i la complexitat de les funcions de comunicació que hagi d'acomplir, la llengua es diversificarà en un determinat nombre de **varietats**, és a dir, de conjunts orgànics amb solucions formals diferents o **variants**, adaptades a les diferents necessitats de comunicació interpersonal o pública.

El fenomen de la **variació lingüística** és inherent a la dimensió col·lectiva del llenguatge verbal. La noció de llengua és, doncs, una gran abstracció, que se superposa a la diversitat de la comunicació lingüística. Com sabem, aquest contrast entre la concreció dels intercanvis verbals quotidians i la gran magnitud que anomenem *llengua*, realitat supradialectal que integra totes les modalitats d'intercanvi verbal, va ser recollida per Ferdinand de Saussure, un dels fundadors de la lingüística científica, amb el parell **llengua/parla**¹.

Una llengua, doncs, és una realitat una i diversa alhora, definida de manera objectiva: un conjunt de sistemes formals, diferenciats d'uns altres sistemes, que s'adapten a múltiples i diverses necessitats de comunicació. L'objectiu primordial d'una llengua és satisfer la **funció comunicativa**, amb la qual es realitza una comunitat humana.

A més dels aspectes objectius, relativament fàcils d'observar, tot i la gamma de solucions diverses que presenten, la llengua es configura per l'acció de factors subjectius, que tenen a veure amb les nocions difuses d'**identitat lingüística** i **comunitat lingüística**, les quals tendeixen a confondre's amb les nocions correlatives d'**identitat política** i **comunitat política**. Aquestes, al seu torn, poden revestir formes complexes, de delimitació problemàtica: **nació**, **estat**, **nació estat**, **estat plurinacional**, **nació sense estat**. Els parlants d'una llengua definida se solen reconèixer com a parlants d'aquella llengua, més enllà de les diferències de varietat d'un tipus o altre. Però aquesta és, de fet, una qüestió

Nota

Es tracta de varietats **diatòpiques**, **diastràtiques** i **diafàsiques**, en la terminologia que va divulgar el lingüista romanès Eugenio Coseriu.

⁽¹⁾En francès, *langue/parole*.

circular, una tautologia, ja que per a arribar a integrar-nos en una llengua, que es definirà per la voluntat d'afirmació dels seus parlants, n'hem d'acceptar prèviament l'existència.

La identitat lingüística es defineix per la suma de voluntats subjectives d'afirmació col·lectiva davant unes dades preexistents, objectivades en l'herència del passat, que tendim a percebre com una realitat unitària, estable i permanent malgrat els canvis.

De la mateixa manera, una comunitat lingüística existeix només si hi ha una voluntat tàcita de reconèixer-s'hi, d'inserir-se en un agregat humà que ja és d'antuvi una comunitat lingüística, formada al llarg del temps per contrast amb les altres comunitats del seu entorn físic i cultural.

En qualsevol cas, tant si està establerta sobre una circularitat tautològica, com si es fonamenta en uns lligams tangibles i empírics, la llengua aconsegueix una funció social cohesionadora: serveix per a reforçar els vincles col·lectius d'un grup humà, singularitzat pel fet de compartir-la, de coincidir en la construcció social de realitats compartides per mitjà dels mateixos repertoris formals. La identitat lingüística se superposa així a unes altres identitats: de *gènere* (home/dona), de *classe* (aristocràcia, burgesia, pagesia, proletariat industrial, etc.), de *grup* (llocs, lletrats, eclesiàstics, comerciants, juristes, homes d'armes, etc.), d'*adscripció local, comarcal o regional*, etc.

Aquest segon aspecte del dinamisme d'una llengua s'anomena **funció simbòlica** o **funció representativa**. La funció de representació complementa la de comunicació; ambdues s'exigeixen recíprocament i han de mantenir un cert equilibri a l'interior d'una comunitat lingüística. Altrament dit, una comunitat lingüística que tingui ben resolt els mecanismes de representació pot escometre adequadament les necessitats de comunicació i aprofundir-ne el desenvolupament formal. Per contra, una comunitat idiomàtica en què els principis d'identitat lingüística i de projecció grupal siguin febles, estiguin amenaçats o acusin la pressió exògena d'un altre grup lingüístic acabarà acusant aquests conflictes en el domini general de la comunicació: perdrà espais d'ús social i veurà reduïdes les possibilitats formals.

Hem recordat que les llengües es configuren en la perspectiva sincrònica per les funcions de comunicació i representació. Sabem, a més, que, també d'acord amb l'esbós teòric de Saussure, la sincronia es produeix per contraposició a la diacronia. De la mateixa manera que, com dèiem en la introducció, qualsevol estat de coses present és un producte del passat, amb tota la llarga seqüència de causes i efectes que el conformen, així també l'estat actual d'una llengua, de la catalana i de qualsevulla altra, és fruit de tots els canvis operats en el passat. L'eix de variació diacrònica, considerat igualment en l'esquema de Coseriu,

resulta de projectar en el temps els tres vèrtexs de la variació sincrònica. Així, doncs, podem completar ara la resposta inicial a la pregunta sobre la realitat d'una llengua que sembla indestruïble de la densitat històrica que s'hi conté.

Una llengua és el resultat present d'un passat, com un individu és en cada situació el producte de la seva trajectòria vital, determinada per les formes de la convivència en societat.

Així com per a respondre al què d'una cosa necessitem completar el quadre lògic amb la resta de categories conceptuals (*qui, on, quan, com i per què*), esbrinar què és una llengua implica conèixer-ne el passat, els moments evolutius, els escenaris en què s'ha mogut fins avui, els subjectes que n'han protagonitzat els canvis i els mòbils o desencadenants de les mutacions. Temps, espai, subjectes i trama argumental són els ingredients essencials del discurs històric, que coincideix en aquest punt amb la narració, considerada en un sentit molt ampli, i en particular amb la narració dramatitzada o teatre.

1.1. El temps en la història de la llengua

Història vol dir, doncs, canvis, evolució, transformacions. Si no n'hi ha, de canvis, no podem parlar pròpiament d'evolució històrica, sinó de transcurs temporal opac. Ara bé, convé advertir que el **temps històric** no coincideix exactament amb el **temps físic**, ni amb el **temps filosòfic**, ni amb el **temps psicològic** o temps de la percepció psicolingüística. Participa de tots tres, però és una construcció intel·lectual, que es caracteritza per la capacitat d'explicar les raons dels canvis històrics observats.

En efecte, mirant enrere sentim que la història d'una llengua manifesta canvis de ritme, una distribució de les mutacions al llarg del temps que no és uniforme. Hi ha moments en què sembla que es produeix una gran concentració d'esdeveniments o processos en un lapse temporal breu. Com veurem, en la història de la llengua catalana s'han registrat moments de més densitat o, si volem, de més acceleració històrica. Això depèn sobretot de la quantitat d'informació que conservem d'aquell període, de la distància temporal i d'altres factors de percepció del passat.

1.2. L'espai: història de la llengua o història lingüística del territori

Una bona part de les històries lingüístiques són històries concebudes amb la perspectiva sincrònica d'un territori habitat per un grup lingüístic concret. Grup que busca legitimar-se remuntant el temps, trobant en el passat antecedents remots o immediats de la situació coetània.

El territori és, doncs, el dipositari d'un llegat historicolingüístic que se sustenta en proves documentals i monumentals, amb les quals es crea la il·lusió de continuïtat temporal del grup lingüístic.

Podríem considerar que en certa manera la història del català és, així, la història de les terres on un grup humà més o menys heterogeni, més o menys cohesionat, ha fet servir aquest instrument verbal, tan divers i desdibuixat com es vulgui, en un espai de temps que s'acosta al mil·lenni. Ara bé, la Història lingüística del territori i la Història de la llengua no són ni de bon tros equivalents. Les llengües van més enllà del solar originari en què es formen. Justament les dades històriques ens mostren que, si més no des del Renaixement, i en virtut del desenvolupament tecnològic, moltes formes de cultura i de comunicació es dissocien de l'espai físic. Aquesta "deslocalització" afecta igualment les llengües. El cas extrem és el de l'anglès, llengua pròpia de les societats anglòfones i alhora instrument de comunicació supranacional, deslligat de la matriu territorial originària.

És cert, però, que el recurs al territori té avantatges, metafòrics i "reals". Des de sempre, la terra ha reclamat un nom amb més urgència que el bestiar, els esclaus o els objectes domèstics. El fet de posseir una terra comportava l'assignació d'un nom. I és a partir del nom que s'estenia la realitat viva d'unes formes de llenguatge implantades en contextos potencialment diferents. A més, un territori està comprès entre unes fronteres, naturals o polítiques, però molt més tangibles i consistents que els límits simbòlics i excessivament porosos entre els feixos de formes, la recurrència sovint efímera dels usos i l'encara més inestable dels estats de consciència. Els territoris s'amplien, es redueixen o es perden: durant molt de temps han estat l'exponent més preclar de la puixança d'una societat.

En conseqüència, s'explica que la història de l'espanyol hagi estat la història de l'expansió castellana fins a coincidir amb els límits de l'antiga Hispània romana; que el francès s'hagi historiat a partir del nucli originari que els primers francs van anar eixamplant o que l'italià s'hagi entès igualment com el procés de convergència històrica d'uns parlars sobre el perímetre de la península Itàlica. En tots tres casos, el territori ha estat la base objectiva (natural i humana) d'una història política uniformitzadora. Com és ben sabut, el territori sobre el qual s'estén el català com a vincle d'una societat humana no ha gaudit d'una sort històrica equivalent i només ha mantingut parcialment el valor elemental de suport físic material, aglutinador d'un grup social i lingüístic.

1.3. Diferències socials i diferències lingüístiques

Hem recordat que la història i els canvis històrics neixen de la dinàmica del conflicte, que s'origina en la mateixa diversitat de les societats humanes, una diversitat indestruïble de les desigualtats de tota mena. L'estratificació és inhe-

rent al procés de civilització i es manifesta de diverses maneres. Una de les més significatives és el contrast o l'alternança de codis lingüístics que observem a l'interior de les societats evolucionades. En efecte, en totes les situacions històriques en què un grup ampli ha superat el nivell de l'economia de subsistència, les classes dominants, sense renunciar a la comunicació per mitjà dels codis compartits amb les classes inferiors, han mirat sempre d'allunyar-se'n. Ho han fet elaborant modalitats de llengua restringida o, en última instància, canviant de llengua i relegant a un paper subaltern els parlars de les classes baixes. Aquesta constant universal es dóna en multitud de situacions particulars, en què conflueixen els aspectes de la lluita social i política, les magnituds de la concentració de poder i riquesa i els conflictes ideològics amb connexions amb l'art, la literatura, les creences religioses i les mentalitats de la gent.

Tractant-se de fenòmens complexos, cal posar en relació les dades lingüístiques amb les de naturalesa socioeconòmica i política. Altrament se'n pot fer una lectura distorsionada. És el cas de les anomenades *guerres lingüístiques* o *conflictes lingüístics*, que atribueixen al vehicle idiomàtic un protagonisme que no hi correspon. Les llengües no es discuteixen, ni es disputen el poder, sia aquest polític, econòmic o simbòlic. Els qui s'enfronten són els grups humans. Grups que al seu torn poden estar dividits internament per diferències de classe, institucions, creences, interessos o comunitat idiomàtica. Els conflictes sociolingüístics solen ser en realitat conflictes socials que s'expressen en termes d'enfrontament entre grups de parlants, amb diferències quant a la seva competència comunicativa, les opcions d'exercir-la i les actituds que generen respecte a això.

1.4. L'objecte d'estudi de la història de la llengua

L'objecte d'estudi de la història de la llengua és el conjunt de canvis que al llarg del temps ha experimentat una comunitat lingüística en el desenvolupament de les funcions de comunicació i de representació.

La funció comunicativa implica uns repertoris formals i unes necessitats de comunicació social, pública i privada. La funció de representació simbòlica ens fa considerar un àmbit tercer, el de la consciència lingüística. Així, doncs, els tres tipus d'objectes que manejarem en la reconstrucció de la història de la llengua seran aquests:

1) **Les formes lingüístiques**, és a dir, el conjunt de signes lingüístics estructurats en el sistema de sistemes que és tota llengua natural; hi considerem, per tant, la globalitat de les formes articulades en els tres àmbits lingüístics², en els nivells de descripció habituals³, amb els inventaris d'unitats, regles i procediments comunicatius pertinents⁴.

⁽²⁾Llengua, norma i parla.

⁽³⁾Fonètica i fonologia, morfologia, sintaxi, lexicologia, semàntica i pragmàtica.

2) **Els usos lingüístics**, és a dir, el conjunt d'ocasions, documentades o reconstruïdes a partir d'indicis, en què la llengua satisfà unes necessitats de comunicació d'una comunitat humana, en contextos determinats per les circumstàncies materials, culturals i sociopolítiques, tant en el canal oral, com en les diverses formes de producció escrita i recepció lectora.

(4) Sons, monemes, oracions, textos i contextos, eixos de variació lingüística, estratègies de codificació i descodificació, etc.

3) **La consciència lingüística**, és a dir, les elaboracions mentals, expresses i documentades o implícites i larvades, amb què aquesta mateixa comunitat es percep com a singularitzada per la llengua que fa servir i vinculada o oposada, d'acord amb els contextos, a les llengües i comunitats de l'entorn; altrament dit, les formes de pensament, les creences i les actituds que configuren uns valors simbòlics per al grup lingüístic en qüestió, i els símbols mateixos que aquest ha fet servir, començant pel nom amb què ha identificat la llengua.

1.5. La denominació de la disciplina

D'entrada, una llengua es mostra com una complexa relació dialèctica entre els **elements interns** (les formes) i les **condicions socials externes** en què s'inscriuen (usos i consciència lingüística). Els estudis lingüístics s'han decantat envers un d'aquests dos pols: en uns casos han posat l'èmfasi en la dimensió formal interna i en uns altres han insistit en la dimensió externa, en les coordenades de temps, espai o en la diversitat social de la comunicació lingüística. Ambdues orientacions es retroben també en l'estudi de la història de la llengua.

La primera perspectiva tracta de l'evolució del codi i n'estudia els aspectes formals: la descripció dels inventaris de sons, de les regles morfològiques i les estructures sintàctiques i la història de les paraules i els significats que tenen. Constitueix la visió diacrònica de la lingüística. Per això, se la sol anomenar *lingüística històrica*, *història lingüística* o *gramàtica històrica*. Cadascuna d'aquestes denominacions té avantatges i inconvenients. Cadascuna posa l'èmfasi en una orientació marcada: així, la Gramàtica històrica intenta reduir a una descripció sistemàtica i regular els diferents estats de llengua. En considerar que aquests s'expliquen *per se*, com a resultat d'una evolució inherent al codi lingüístic, la Gramàtica històrica pot prescindir quasi per complet de les referències a la realitat extralingüística.

Les aproximacions al passat lingüístic que donaven prioritat als factors externs en lloc de les formes han optat per la designació explícita d'*història externa*, o per les expressions *història social de la llengua* i *sociolingüística històrica*. La primera presenta més avantatges teòrics i pràctics que inconvenients. Conserva el sintagma *història de la llengua*, més adequat que no *lingüística històrica*, *gramàtica històrica* o que el parell ambigu i insuficient *història interna / història*

externa. I d'altra banda la delimita amb l'adjectiu *social*. Aquesta especificació constitueix una redundància si se l'extreu de context, ja que s'hi pot aduir que tota la història és social per definició.

El fet que la història social del català constitueixi una mena de cruïlla de molts camins fa que tingui un escàs bagatge conceptual i metodològic propi. En efecte, la nostra disciplina opera amb terminologia i procediments manllevats en primer lloc de la història general, la historiografia cultural i literària, la lingüística històrica i la sociolingüística. També hi ha préstecs d'uns altres camps, la freqüentació dels quals hauria de ser més habitual: la pragmalingüística, la sociologia, la psicologia social, l'antropologia cultural o la teoria política.

1.6. La reconstrucció de la història del català: de la narració a l'explicació

Hem vist que l'objecte d'estudi de la Història de la llengua és complex per tal com es reparteix en tres aspectes del funcionament social d'una llengua (formes, usos i consciència lingüística) que a la pràctica apareixen com una realitat única indissociada. Aquesta, a més, pertany més a l'ordre de la praxi social que no al de la contemplació teòrica o reflexiva. Però la complexitat de l'objecte també condiciona el caràcter controvertit i pluriforme de la disciplina, en què conflueixen, almenys, tres dimensions igualment difícils de destriar.

1) **La dimensió científica**, per la qual es planteja la validesa del tipus de coneixement que pot aportar l'estudi del passat lingüístic d'un poble. En aquest sentit, ens podem demanar si aquest és científic, i si ho és, a quin tipus de saber científic s'adscriu. El valor científic de la història de la llengua ens porta a considerar-hi els principis de veritat i mètode, inseparables de les altres dues dimensions.

2) **La dimensió ideològica**, que es concreta en la posició sociopolítica des de la qual l'historiador tracta el coneixement del passat. Durant dècades s'ha discutit sobre la possibilitat d'una història objectiva, neutral o desinteressada. Una història dissenyada com un coneixement innocu, allunyat de les diatribes del present i estalvi de qualsevol objecció moral.

3) **La dimensió textual** es tradueix en el fet que la Història com a discurs és, en primer lloc, una construcció intel·lectual feta amb la materialitat del llenguatge i, per tant, sotmesa a les possibilitats i limitacions del maneig de la paraula. El valor científic i la significació ideològica del discurs històric són al capdavant productes de l'organització textual d'aquest. La versemblança i credibilitat de l'historiador depenen en bona mesura de la seva destresa en el maneig del llenguatge. La missió primera de la Història és, doncs, (re)construir el passat, narrar-lo, fer-ne la crònica viva i matisada d'uns esdeveniments, amb protagonistes que interactuen sobre un espai en un temps precís.

El paper de l'historiador

L'historiador, fins i tot l'historiador de la llengua, parla en certa manera del present amb arguments del passat: el seu coneixement apareix inevitablement esbiaixat per un interès i un compromís d'intervenció sobre el present. Ara bé, aquesta consciència cívica ineludible, que ha de presidir la tasca historiogràfica de reconstruir els avatars d'una comunitat lingüística, ha de defugir els dos extrems: el del savi aïllat en la torre d'ivori i el de l'agitador pamfletari que confon coneixement amb manipulació.

Al capdavant, l'activitat històrica consisteix a resoldre determinats problemes interpretatius que el mateix historiador es planteja i que, molt sumàriament, es poden resumir en aquest interrogant: per què van evolucionar d'aquesta manera i no d'una altra la llengua i els seus parlants? A partir d'aquest moment, la història lingüística s'ha de concebre com una interpretació del passat que es fa des del present i que té, per tant, el risc de projectar anacronismes, esquemes actuals, inadequats als fets pretèrits. Val a dir que no hi ha una altra opció i que els errors interpretatius d'un moment es poden corregir amb els avenços en la investigació posterior.

La transformació de la historiografia en el present

La Història contemporània, en l'afany per a comprendre, ha superposat a la narració la complexa maquinària de la significació: ha passat a interpretar el passat; a problematitzar-lo i a sotmetre'l a interrogacions diverses. Així, la Història ha esdevingut més un exercici de comprensió que un relat elaborat: els esdeveniments s'han integrat en processos; les anècdotes s'han transformat en categories i regularitats; les petites mutacions individuals, fugaces i aïllades, han pres forma de canvis socials i lingüístics. La Història ha deixat de ser únicament un relat i ha esdevingut un conjunt de reptes i problemes d'interpretació, suggerits pels testimonis del passat.

2. El català, llengua diferenciada dins la família romànica

Abans ens hem referit a la dificultat d'establir una definició de les nocions de llengua i comunitat lingüística que no sigui circular: la llengua es defineix pels parlants i aquests ho són d'una llengua prèvia. Aquest problema de circularitat afecta igualment, també hi hem al·ludit, a la perspectiva historiogràfica. Com que l'historiador coneix l'avui, pot sucumbir fàcilment a la temptació de presentar el passat com una realitat que necessàriament ens havia de conduir al moment actual. De la mateixa manera, definim el català com el fruit d'una evolució de segles. I al capdavant d'aquesta evolució situem unes modalitats idiomàtiques que, en un cert moment de la cadena temporal, ja ens semblen català. Dit altrament, l'efecte ocupa el lloc de la causa; el resultat apareix ja al principi del relat.

Trobarem aquesta paradoxa en la pràctica totalitat de la bibliografia històrica. Així, és un lloc comú referir-se a la fragmentació de la Romània, projectant en l'alta edat mitjana, un cop es desintegra la meitat occidental de l'Imperi, la nòmina de parlars neollatins que han perviscut fins avui. A fi d'encetar la història del català ens cal crear-lo de bell antuvi. I vist que no hi ha manera de sortir d'aquest bucle, ens adherim al procediment convencional d'esbossar unes dades que singularitzin aquesta llengua, les evolucions de la qual ens proposem d'analitzar.

La fesomia neollatina del català l'emparenta amb les llengües de la Romània occidental, *continuum* idiomàtic que cobreix des de l'Atlàntic fins a la península Itàlica i que integra cinc subgrups, segons la situació i el grau de desenvolupament formal:

- llengües d'estat amb gran projecció internacional i una rica herència cultural (espanyol, francès, portuguès);
- una llengua d'estat amb una rica tradició literària, una variació dialectal interna molt acusada, incloent-hi l'ús literari, i unes minories lingüístiques amb potencials diferents: l'italià;
- llengües de grandària mitjana, amb tradició literària i sense estat, però amb una història recent de nacionalisme lingüístic que els ha permès un cert estatus legal, tot i el risc de desmembrament: el català i el gallec;
- llengües minoritzades, amb tradició literària i fixació normativa però amb un estatus legal precari i un escàs suport sociopolític: l'occità i el sard;
- varietats romàniques amb pocs parlants, escàs conreu literari, normativització recent i un incipient suport de minories socials i polítiques, que les aboca a l'assimilació definitiva: alguns parlars ibèrics (aragonès, asturià),

francoprovençals i el romanx, que és una llengua amenaçada d'extinció, tot i l'estatus que té de llengua oficial al cantó suís dels Grisons.

3. L'"edat" de la llengua catalana: cronologia i periodització

Avui ens poden semblar especialment significatives per a explicar-nos el present les crisis ocasionades pels canvis dinàstics o per l'acabament o inici de període, com ara els trànsits del segle XIV al XV, del XV al XVI o del XVII al XVIII. Les darreres dècades del segle XX i el que ha transcorregut del segle XXI constitueixen un cas a part: s'hi han produït tants canvis i tan importants que tenim la temptació de posar aquest període en un sol plat de la balança, amb un pes superior al de la resta d'etapes anteriors. Certament, el segle XX i l'inici del XXI ens ha ofert fenòmens sociolingüístics contradictoris i unes tendències a la globalització i l'acceleració històrica que potser ens faran capgirar molts dels criteris historiogràfics vigents durant dècades; però és convenient avaluar el present amb prudència i contrastar-lo adequadament amb els estadis precedents. En altres moments de la història s'ha tendit també a magnificar el present, identificant-lo com a punt àlgid de l'evolució històrica. Cal remarcar, en definitiva, que la valoració del passat és un problema de perspectiva i de profunditat de camp.

3.1. Noves projeccions del català en l'espai, el temps i la sociabilitat contemporània

La Història de la llengua es proposa d'oferir interpretacions versemblants del que ha estat l'evolució d'un sistema lingüístic i la comunitat de parla d'aquest sistema, és a dir, de quina manera en el transcurs del temps les formes lingüístiques s'han adequat a unes necessitats de comunicació verbal, uns usos lingüístics, i de quina manera la dialèctica formes/usos ha generat un tercer nivell d'observació: la consciència lingüística dels parlants en relació amb les formes, amb les possibilitats de la parla en ús i amb la percepció de totes dues en uns esquemes cognitius i simbòlics pautats col·lectivament.

D'altra banda, el territori del català, com el d'altres llengües, ja no és simplement un espai real, configurat per un medi físic i transformat per la mà de l'home en habitat social. La multiplicació de les comunicacions, la densa trama d'interdependències econòmiques i el creixement dels contactes entre ètnies i cultures han fet variar l'espai físic i, sobretot, la percepció col·lectiva d'aquest espai.

En quins termes haurem d'estudiar, per exemple, les comunicacions interactives per satèl·lit, la interacció verbal per mitjà de la videoconferència o les xarxes telemàtiques transnacionals, les ja celebèrrimes autopistes de la informació? Les transformacions tecnològiques sempre han modificat els esquemes de pensament i de percepció. Per tant, les nostres nocions presents sobre ads-

cripció grupal i identificació lingüística és molt possible que es redefineixin tenint en compte aquestes i altres innovacions que acabaran impregnant la vida quotidiana.

4. Panorama de la història de la llengua catalana: dels orígens (ca. segle VIII) als decrets de Nova Planta (1707-1716)

4.1. El procés de formació del català: de la presa de Barcelona (801) a la derrota de Muret (1213)

La llengua catalana s'origina bàsicament al nord-est de la península Ibèrica i sud de la Gàl·lia narbonesa a partir del llatí vulgar que hi van introduir els romans al segle II aC. A diferència de la resta d'Hispania, el llatí que s'hi parlava, de filiació gal·loromànica, va experimentar una profunda transformació a causa de l'extracció social humil dels seus colons romans –antics legionaris sobretot– i dels contactes assidus amb la metròpoli. D'aleshores ençà no s'hi han deixat de parlar mai estadis successius de la mateixa llengua, ja que aquesta ha evolucionat quasi imperceptiblement de generació en generació. És per això que no es pot precisar el moment en què es deixa de parlar un llatí vulgar molt evolucionat per a parlar en un català incipient. El primitiu romanç català potser es conformà entre els segles VII i VIII i no es diferenciava, sinó dialectalment, dels altres parlars del sud de la Gàl·lia, el conjunt dels quals formava el diasistema occitànic.

A falta de dades lingüístiques precises, el criteri més segur per a delimitar el pas del llatí vulgar al primitiu romanç català és la documentació que permeti de constatar que els parlants han començat a adquirir consciència que la modalitat lingüística amb què s'expressen oralment és diferent de la que escriuen. Això es degué produir cap al final del segle VIII o començament del IX dC, arran de la *renovatio carolingia*, és a dir, del restabliment del llatí clàssic, atès que la Catalunya Vella, bressol del català, formava part de l'imperi de Carlemany (768-814), que l'havia promoguda. Convencionalment, podríem establir aquest moment quan els francs conquistaren Barcelona (801).

El desenvolupament inicial del català quedà afectat, a principis del segle VIII, per l'ocupació per àrabs i berbers de les terres que constituïran el futur domini lingüístic català. En menys d'un segle, els francs reeixiren a alliberar del domini musulmà la Catalunya Vella, és a dir, les terres compreses entre les Corberes al nord i el Garraf i el curs del Llobregat al sud. Però les terres de la futura Catalunya Nova, és a dir, les situades a l'oest i sud dels rius Segre, Cardener i Llobregat, restaran sota domini musulmà fins al 1148-1149, en què van ser conquistades pel comte de Barcelona Ramon Berenguer IV. Ací els musulmans havien imposat l'àrab com a llengua de cultura i havien provocat la

minorització, fins a l'extinció, al segle XII, del romanç andalusí parlat per la població autòctona hispanovisigoda, tradicionalment conegut com a mossàrab, diferent del català.

Els quatre segles que s'escolen entre la presa de Barcelona i la derrota de Muret (1213), que significà la pèrdua del senyoriu dels comtes de Barcelona sobre gran part d'Occitània, presenten dues etapes clarament diferenciades des del punt de vista cultural, socioeconòmic i polític: l'**etapa prefeudal** (des del començament de segle VIII fins al començament de l'XI), en què es configuren els comtats catalans de la Catalunya Vella, primerament sota la tutela dels reis francs i després com a senyorius emancipats políticament *de facto*; i l'**etapa feudal** per antonomàsia (des del començament del segle XI fins al començament del XIII), en què el comtat de Barcelona imposa el seu predomini sobre la major part dels altres comtats, es projecta dinàsticament i culturalment damunt una gran part d'Occitània, es confedera amb el regne d'Aragó (1137) i, després del desmembrament del califat de Còrdova, completa la conquesta als musulmans de la Catalunya Nova i de l'Aragó meridional.

Des del punt de vista lingüístic, la diferència principal entre el primer i el segon període està en el fet que durant el primer l'existència del català com a parlar romànic individuat només es pot percebre per mitjà de les petges lingüístiques que deixen entreveure els nombrosos documents llatins conservats, mentre que durant el segon ja es produeixen textos híbridament o íntegrament en català, si bé de caràcter no literari. És per això que aquest llarg període sol rebre en la historiografia catalana el nom de l'època del català preliterari. Ben mirat, el procés de singularització lingüística del català abraça tot aquest període. Amb tot, cal tenir en compte que les primeres manifestacions escrites del català són, com en totes les llengües romàniques, prou posteriors a les seues primeres manifestacions orals.

Durant la primera etapa, el romanç català no té accés a l'escriptura. No estan documentats encara ni el corònim Catalunya ni el gentilici corresponent. L'àmbit geogràfic del romanç català coincideix amb la Catalunya Vella, on és un parlar romànic constitutiu, és a dir, sorgit directament del llatí vulgar. El català té el privilegi de conservar, dels segles IX, X i XI, el conjunt documental més ric d'Europa: 20.300 documents, fet que projecta molta llum sobre el procés de formació del català i del seu progressiu distanciament de l'occità. Les lleis fonètiques característiques del primitiu romanç català es dedueixen sobretot a partir de la forma que han adquirit els topònims. Així, la forma *pujo* (PODIO) 'puig', trobada en un document del segle IX, permet constatar que el català, a diferència de l'occità, ja ha reduït el triftong *uei* a *ui*.

Durant la segona etapa, l'estructura socioeconòmica del feudalisme i la necessitat de fer arribar a un públic més ampli els nous corrents de pensament exigeixen l'ús del vulgar. El romanç català accedeix a l'escriptura, especialment en àmbits privats i instrumentals, però el llatí continuà essent absolutament hegemònic en l'administració civil i a l'Església. Entre els primers textos llatins

amb intercalacions de fragments en català destaquen els *Greuges de Guitard Isarn*, senyor de Caboet (1080-1095). Cal esperar cap a mitjan segle XII per a trobar documents redactats íntegrament en català. El més antic, almenys entre els coneguts fins ara, és un fragment de la traducció del *Liber iudiciorum*, descobert al bisbat d'Urgell, datable cap al 1150. Les *Homilies d'Organyà*, recull de sermons, ja semblen de començament del segle XIII. Alhora els comtes reis de la Corona d'Aragó no sols s'erigeixen en els principals mecenes de la poesia trobadoresca, conreada a banda i banda dels Pirineus, sinó que la cultiven personalment, tal com va fer sobretot Alfons I el Trobador. La llengua trobadoresca esdevingué així la llengua literària dels cercles cortesans catalans al segle XII. De fet, catalans i occitans se senten, almenys fins a les primeres dècades del segle XIII, membres d'una mateixa comunitat lingüística i cultural. Amb la derrota del rei Pere el Catòlic a Muret (1213), la Corona catalanoaragonesa es veu obligada a renunciar al seu somni d'expansió per Occitània. Aquesta circumstància precipità l'emancipació lingüística del català respecte de l'occità i, doncs, la seva constitució com una llengua romànica amb personalitat pròpia. D'altra banda, la confederació del comtat de Barcelona amb el regne d'Aragó (1137), si bé afegí complexitat cultural i política als dominis dels seus comtes reis, contribuï a posar les bases per a crear un important regne mediterrani, que aconseguirà la seva plenitud territorial i política ja al segle XIII.

El primitiu romanç català manifestà ben d'hora una relativa diferenciació entre la modalitat oriental de la franja costanera de Catalunya, en temps de l'Imperi Romà millor comunicada amb la capital i, després de la seva desaparició, més sotmesa a l'influx dels superstrats germànics (visigots, francs), i la modalitat occidental de l'interior del país, menys comunicat amb la metròpoli i més sotmès a la influència dels parlars bascònics. La influència lingüística dels visigots i francs es limità bàsicament al lèxic comú, a l'onomàstica i, molt probablement, a alguns trets fonètics. Al segle X, la documentació exhumada revela que les tres quartes parts dels noms de persona als comtats catalans eren d'origen germànic. El basc estigué en contacte directe amb el romanç català de l'extrem nord-occidental del seu domini fins als segles VIII-X, on s'arribà a formar un parlar de transició entre el català, l'aragonès i el gascó, que acabà integrant-se plenament en el català occidental. També als comtats de la Catalunya del Nord es parlava una modalitat lingüística de transició entre el català i l'occità, però després de la seva incorporació, al segle XII, als dominis dels comtes de Barcelona, acabà integrant-se més o menys plenament en el català oriental. La Catalunya Nova i les terres aragoneses del Baix Ebre foren repoblades per catalans procedents majoritàriament de la Catalunya occidental, és a dir, tingueren el català com un parlar consecutiu.

4.2. L'emancipació lingüística i la conformació de l'espai territorial del català: de la derrota de Muret (1213) al compromís de Casp (1412)

Els dos segles que s'escolen entre la derrota de Muret (1213) i l'entronització a la Corona d'Aragó de Ferran I, de la casa de Trastàmara (1412), corresponen a un període de la nostra història lingüística en què el català, després d'emancipar-se de la seva dependència literària de l'occità, adquireix maduresa formal com a llengua literària i s'estén pels territoris que, amb algunes variacions, en conformen avui l'àrea idiomàtica. Amb la mort (1410), sense descendència legítima, de Martí l'Humà, s'estroncà el casal de Barcelona, i amb l'entronització del seu successor s'imposa una dinastia castellana. Encara que aquest canvi no alterà la situació social, institucional o literària del català, el fet cert és que encetà una orientació geopolítica hispànica, que culminarà amb la unió dinàstica entre les corones d'Aragó i de Castella (1479). Les repercussions del compromís de Casp prou que justifiquen de considerar el 1412 com una fita cronològica rellevant en la nostra història lingüística.

El període comprèn dues etapes ben diferenciades. La primera (1213-1327) abraça als regnats de Jaume I, Pere II, Alfons III i Jaume II, i es caracteritza perquè és una etapa de creixement econòmic, d'expansió territorial i de relativa estabilitat social. La segona (1327-1412) abraça els regnats de Pere III i els seus fills Joan I i Martí l'Humà, i es caracteritza perquè és una etapa de recessió econòmica i de fortes convulsions socials. Malgrat aquesta cesura interna, és el període en què, més enllà de mitificacions gratuïtes, el català amplià tant l'espai social i simbòlic que tenia com l'espai físic en què quedarà instal·lat i es convertí en l'instrument de comunicació escrita més generalitzat i en el vehicle d'identificació simbòlica de la major part dels territoris hispànics de la Corona d'Aragó.

Durant els segles XI i XII, els forts vincles polítics i culturals de Catalunya amb les terres occitanes havien reeixit a crear al seu si una mena de diglòssia romànica, en què el català funcionava com a llengua instrumental i l'occità, com a llengua literària per antonomàsia. Ara bé, després de la batalla de Muret (1213), la Corona d'Aragó reorienta la seva expansió cap al sud peninsular i cap a la Mediterrània, i, amb aquesta expansió, opta per convertir el català en una nova llengua romànica clarament diferenciada de l'occità, amb una *scripta* pròpia, que posa en evidència la seva voluntat emancipadora.

El desenvolupament econòmic i demogràfic d'Occident i el protagonisme creixent de la burgesia implicà la preferència per la prosa en romanç com a vehicle d'expressió cultural. S'obria així pas a la secularització de les lletres, si bé l'opció pel romanç no sempre va ser protagonitzada per laics. En el cas de la llengua catalana, hi va tenir un paper decisiu el mallorquí Ramon Llull (ca. 1232-ca. 1315), semblant al d'Alfons X el Savi per al castellà. En les seues mans, el català, ja esdevingut una veritable llengua de cultura, assolí un considerable grau de maduresa sintàctica i una innegable modernitat expressiva. De fet, és

quasi un tòpic considerar-lo com el creador de la prosa literària catalana. Però poc després de mitjan segle XIII, ja se succeeixen el primer manuscrit conegut de la versió catalana dels *Usatges* de Barcelona, els *Furs* de València, els *Costums* de Tortosa i el nucli primitiu del *Llibre del Consolat de Mar*. Al final del segle XIII i principi del XIV s'elaboren les grans *Cròniques* de Jaume I, Bernat Desclot i Ramon Muntaner i els escrits apologètics d'Arnau de Vilanova. De fet, la cultura literària catalana de l'època fou una de les capdavanteres d'Europa i la seva aportació, una de les més notables.

Durant el segle XIII, sota el guiatge de Jaume el Conquistador, es du a terme la conquesta i el repoblament primerenc de territoris de Xarq al-Àndalus arrabassats als musulmans: les illes Balears, les taifes valencianes i, durant un cert temps, la taifa de Múrcia. La conquesta de les illes Balears comportà l'expulsió de la immensa majoria de la població autòctona, musulmana i de llengua àrab, i la seva substitució per colons catalans, majoritàriament de l'àrea oriental. La conquesta de les terres valencianes comportà una repoblació amb colons majoritàriament catalans i aragonesos, que, en canvi, fou compatible amb la persistència de la població autòctona, musulmana i de llengua àrab. La diferent proporció dels contingents repobladors catalans, en bona part procedents de l'àrea occidental, i dels aragonesos, fonamentalment del sud i est d'Aragó, afavorí el predomini de la llengua catalana i el triomf de la modalitat occidental del català. Els tractats de Torrellas-Elx (1304-1305) amb Castella permeteren la incorporació de les terres de la futura governació d'Oriola, abans de la taifa de Múrcia, al Regne de València. L'expansió mediterrània continuarà durant els regnats següents, vinculant a la Corona d'Aragó el regne de Sardenya (1323) i, també durant un cert temps, el regne de Sicília (1282-1285), on regnarà una branca familiar del casal de Barcelona, i els ducats grecs d'Atenes i Neopàtria. Una decisió testamentària de Jaume I (1213-1276) féu possible la creació del regne de Mallorca, format per Mallorca, les illes Pitiüses i la Catalunya del Nord, amb capitalitat a Perpinyà, però el seu besnét Pere el Cerimoniós el reintegrà definitivament a la Corona d'Aragó (1343). Els enllaços dinàstics de la Corona d'Aragó amb Sicília també permeteren que aquell regne tornés a integrar-se en la Corona d'Aragó (1409), situació que, com en el cas de Sardenya, perdurà fins a la guerra de Successió a la corona d'Espanya (1704-1715). A més del domini polític sobre aquests territoris, les relacions comercials portaran la presència del català a desenes de ciutats portuàries del Mare Nostrum. Ara bé, aquest creixement polític ultrahispànic, que trobarà en Ramon Muntaner un relator abrandat, no deixa de ser un miratge i potser resulta excessiu conceptual-lo en termes d'"imperi català", tal com han fet alguns historiadors. Si ens atenim a l'extensió de la llengua, aquesta només ha perviscut, fora dels territoris hispànics, a la ciutat de l'Alguer, a l'illa de Sardenya. I no ens descuidem que, el 1278, els bisbes d'Urgell i els comtes de Foix signaren un pacte de pariatge, o de paritat en la percepció de les rendes, que assentà les bases de la personalitat política d'Andorra.

En aquest període la Corona d'Aragó emergí com un país madur, que posseïa els atributs de les "nacions" medievals, i es desenvolupà mirant de reajustar les seues fractures internes, ja que, per la seva composició històrica, presentava diferències de diversa mena: d'identitat col·lectiva, entre el regne aragonès i les terres de llengua catalana; de classe, entre la noblesa feudal, inclosos els bisbes, d'una banda, i les ciutats i els camperols lliures, aliats estratègicament amb el rei, de l'altra; d'estructura territorial, entre les terres hispàniques i les itàliques; de creença, entre el cristianisme majoritari i unes notables minories musulmana i jueva.

Nota

Una economia agrària capaç de generar excedents, una identitat de religió i llengua, unes institucions, un príncep, uns costums.

Des del punt de vista lingüístic, es podria dir, fent la translació a termes actuals, que la Corona d'Aragó dels segles XIII i XIV era una confederació plurilingüe, on cada llengua (llatí, català, aragonès, àrab, sicilià, sard) tenia un pes i una distribució de funcions comunicatives ben definides. Ara bé, s'hi donava una clara hegemonia del català, no debades llengua dels reis i llengua parlada per més de tres quartes parts de la població no arabòfona dels dominis hispànics de la monarquia. Gràcies al predomini social de la burgesia a partir del segle XIII, el català escrit esdevé la llengua habitual en tots els àmbits d'ús, si bé el llatí conservà els més prestigiosos. Aquest, com a llengua escrita, no sols s'emprava preferentment en la Cancelleria reial, en les administracions regnícoles i municipals, en les corts de justícia, en les universitats i en les cúries i centres d'estudi eclesíastics, sinó també en l'àmbit científic, teològic i filosòfic. La notable presència del llatí en la documentació cancelleresca fins al segle XV, que contrasta amb la irrupció del castellà en el regne veí d'ençà del regnat d'Alfons X el Savi, es podria explicar per la naturalesa plurilingüe de la Corona d'Aragó. Ara bé, tal com s'esdevenia en altres espais romànics, el català, el catalanesc o la llengua catalana –noms que comencen a documentar-se en aquesta època– anà assumint la majoria de les funcions comunicatives i fou l'idioma que solia identificar el conjunt de la Corona d'Aragó de portes enfora.

La Cancelleria Reial fou el vehicle per antonomàsia de la cohesió idiomàtica de la Corona d'Aragó, ja que, per la seva funció d'òrgan administratiu dels sobirans, imposà unes pautes lingüístiques unificadores, en les quals es reconeixien tots els usuaris de la llengua escrita i a les quals s'ajustà la llengua literària. Amb Pere el Cerimoniós, la Cancelleria Reial esdevingué també un focus de renovació cultural, que assimilà el nou estil laic dels primers humanistes. Els seus funcionaris havien de dominar, a més del llatí, el català i l'aragonès. Encara que els reis s'expressaven tant en català com en aragonès, la seva llengua més habitual fou el català. En les relacions internacionals de la Corona, s'usava sobretot el llatí, però es feia servir el català en la correspondència amb alguns països del Pròxim Orient, com Armènia i Egipte, i l'aragonès, amb els altres regnes peninsulars (Castella, Navarra i Portugal), incloent-hi el de Granada, i amb els països occidentals del Magrib.

Per sota de la uniformitat de la llengua cancelleresca bategaven les diverses modalitats diastràtiques i diatòpiques de la llengua catalana. La prosa didàctica i la documentació jurídica i administrativa és una font impagable per al co-

neixement de la variació dialectal de l'època, més enllà fins i tot dels dos grans blocs dialectals. Obres com les *Vides de sants rosselloneses* (segle XIII), la traducció anònima dels *Diàlegs de Sant Gregori* (ca. 1300), d'origen nord-oriental, el *Regiment de preservació de pestilència* (1349), del lleidatà Jaume d'Agramont, la versió de la *Questa del Sant Graal* (1380), de procedència mallorquina, les *Ordenances dels corredors de llotja de Barcelona* (1271), o els *Llibres de Cort* de Montuïri, a Mallorca (1357-1360 i 1415-1420), per esmentar només alguns dels textos més coneguts, ens ofereixen una rica informació sobre la incipient coloració fonètica i lèxica que cada varietat geogràfica anava adquirint. Encara que s'han atribuït a factors de substrat les causes de divisió dialectal de la llengua catalana, aquesta sembla imputable fonamentalment, si més no per als dialectes consecutius, a la procedència dels repobladors i a factors d'anivellament lingüístic, especialment en el cas valencià.

A la Corona d'Aragó també eren presents altres llengües: l'àrab, entre els mudèjars que, després de les conquestes cristianes, restaren a la Catalunya Nova i al Regne de València, on fou l'única llengua col·loquial, administrativa, literària i científica, si bé una petita franja de la seva població, generalment la que comerciava amb la població cristiana, arribà a ser passivament bilingüe; l'hebreu, entre els jueus, però només com a llengua escrita i de culte; l'occità, llengua pròpia de Montpeller i de la Vall d'Aran, i llengua de la poesia trobadoresca cortesana, com la de Cerverí de Girona, que fou també conreada per alguns dels nostres reis, com Jaume I o Pere el Cerimoniós; el sicilià i el sard als dominis italians; i el grec, durant l'efímera ocupació d'Atenes i Neopàtria, al segle XIV. I això sense descuidar la contribució del català al sabir o *lingua franca* emprada pels comerciants mariners de tota la Mediterrània.

L'afermament del català dins la Corona d'Aragó i a la Mediterrània duia implícita la consolidació d'una certa consciència d'identitat nacional, que trobem molt ben reflectida en les quatre grans *Cròniques* del període, sobretot en la de Ramon Muntaner. Però, a més de la funció ideològica d'exemplaritat moral i de cohesionament nacional que comparteixen, les nostres *Cròniques* interessen per a la història social del català, ja que, en confiar-hi el registre dels esdeveniments, el romanç adquireix una funció nova, fins llavors reservada al llatí, que li atorga dignitat i li reporta una considerable difusió.

L'embranchida de la prosa literària ateny la millor expressió amb l'obra de figures tan literàriament diverses com ideològicament singulars com són Bernat Metge (ca. 1340-1410), l'autor de *Lo somni*, en qui conviuen idees medievals i actituds de l'humanisme naixent; Antoni Canals (ca. 1352-ca. 1418), que només adopta d'aquest humanisme embrionari la closca; Francesc Eiximenis (ca. 1330-1409) i Vicent Ferrer (1350-1419), que, tot i adaptar l'estructura de la seva prosa didàctica i homilètica a un públic ampli, continuen aferrissats als models i valors medievals, en un moment de canvis ideològics i socials profunds; i Anselm Turmeda (ca. 1352-ca. 1425), franciscà convertit a l'islam, que, amb el seu llenguatge incisiu, expressà millor que cap altre la veritable dimensió de la crisi espiritual de l'època del cisma d'Occident i que gaudí

d'una considerable popularitat prou més enllà de l'època en què va viure; les teoritzacions politicoeconòmiques de Francesc Eiximenis, la prosa humanista de Bernat Metge, Antoni Canals i els traductors cancellerescos, l'esllanguida continuïtat de la poesia trobadoresca, la retòrica popularitzant de sant Vicent Ferrer, l'epopeia singular d'Anselm Turmeda i els preludis narratius de la novel·la de cavalleries.

Durant els regnats de Pere el Cerimoniós i dels seus fills Joan I i Martí l'Humà es produeix una intensa activitat traductora no sols del llatí i, en alguns casos, del grec, sinó també del francès i de l'occità. Una gran part de la literatura científica prové, directament o indirectament, de l'àrab, factor que afavorí el procés de vernacularització de la ciència.

4.3. La plenitud cultural i política: del compromís de Casp (1412) a la derrota de les Germanies (1523)

El període delimitat entre el compromís de Casp (1412) i la revolta de les Germanies (1519-1523) es caracteritza perquè la llengua catalana ateny la màxima expansió política i cultural (continuïtat a Sardenya, incorporació dels regnes de Sicília i de Nàpols, presència a Roma sota els Borja), la màxima integració territorial⁵ i perquè assoleix, en l'àmbit literari, el zenit per la quantitat i la qualitat dels textos, tant en la poesia lírica, com en la prosa d'art i els gèneres menors, que prou que justifica de considerar-lo com el Segle d'Or de la literatura catalana.

⁽⁵⁾La zona ponentina del Regne de València tendeix a adoptar el català com a llengua administrativa i literària.

Catalunya, sacsejada per una crisi econòmica creixent i per l'augment de la conflictivitat social, perd a mitjan segle xv el protagonisme polític al si de la Corona d'Aragó a favor del Regne de València, que ateny l'hegemonia demogràfica, econòmica, política i cultural al si de la Corona d'Aragó i produeix els grans escriptors clàssics en llengua catalana. La relativa expansió econòmica del Regne de València, sobretot a partir de mitjan segle, es fonamenta en una base camperola barata, la dels mudèjars, en una relativa pau social i en la incorporació de recursos humans i monetaris exteriors, procedents de Catalunya, Aragó i Castella, que afavoriren una certa estabilitat financera. El fruit més reeixit de la política expansiva de la Corona d'Aragó a la Mediterrània fou la conquesta i incorporació del regne de Nàpols (1442). De fet, Alfons el Magnànim (1416-1458) escollí la ciutat de Nàpols com a autèntica capital dels seus dominis. Aquest estat de coses fou, tanmateix, efímer, ja que, a la mort del Magnànim, Nàpols se'n separà. Tanmateix, la presència dels Borja a Roma, amb el papa Calixt III (1455-1458) i amb el cardenal Roderic de Borja, vicecanceller de l'Església (1457-1492) i, tot seguit, papa amb el nom d'Alexandre VI (1492-1503), hi va atreure un bon nombre de valencians, catalans i mallorquins, que reeixiren a convertir el català en una de les llengües habituals de la cort romana.

Des del punt de vista lingüístic, l'entronització dels Trastàmara amb Ferran I (1412-1416) no alterà inicialment l'estatus sociolingüístic del català. Els nous reis, castellans de llengua, formació i hàbits de govern, continuaran usant la seva llengua en l'entorn familiar i afavoriran la presència cortesana del castellà, però per imperatius legals se sotmetran a les lleis i les institucions dels diversos regnes de la Corona d'Aragó i respectaran i faran servir la llengua catalana. Les circumstàncies personals dels Trastàmara aragonesos no tindran cap repercussió social ni literària, si no és cap a la darrereria de segle i només entre alguns cercles de la noblesa. Ara bé, la vinculació del regne de Navarra (1441-1479) a la Corona d'Aragó hi reforçà la presència cortesana del castellà, mentre que les estretes relacions polítiques, econòmiques i culturals d'aquesta amb Itàlia facilitaren la penetració primerenca dels corrents culturals d'aquella península i confirmaren la posició política de la Corona d'Aragó com a potència mediterrània i europea.

Joan II (1458-1479) s'hagué d'enfrontar amb la rebel·lió de Catalunya contra el seu autoritarisme (1462-1472), no secundada pels altres regnes de la Corona, i amb greus problemes socials. Un dels col·lectius més afectats per la crisi econòmica fou el dels pagesos de remença, però el nou rei Ferran II (1479-1516) tingué l'habilitat de trobar una solució de compromís entre senyors i pagesos amb la sentència arbitral de Guadalupe (1486), per la qual els pagesos adquirien la propietat útil de la terra, mentre que la nominal continuaven mantenint-la els senyors. La sentència, que afavorí els camperols, permeté una certa estabilitat social a Catalunya, cosa que explica l'escàs ressò que hi tindran les Germanies de València i de Mallorca. A les Illes, la revolta dels forans (1454), brutalment sufocada, plantejà el litigi en termes molt semblants als de Catalunya, però amb resultats adversos per als camperols, de manera que s'hi crearen les condicions favorables per a la revolta dels agermanats. La guerra civil de Catalunya accentuà la dessincronització dels processos històrics entre els diversos regnes de llengua catalana, fet que es traduirà en un afebliment dels vincles comuns –"un afluijament col·lectiu", en paraules de Jordi Rubió–, que no contribuirà a pal·liar la unió dinàstica de la Corona d'Aragó i el regne de Castella (1479) amb el matrimoni dels Ferran II d'Aragó i Isabel I de Castella. No es tractà d'una fusió política, sinó d'una confederació entre entitats independents. Però, ben mirat, l'any 1479 marca l'inici d'un procés de subordinació política i cultural de la Corona d'Aragó a la de Castella, que esdevé una gran potència amb la incorporació de Granada (1492) i de Navarra (1512) i amb el descobriment i la conquesta d'Amèrica (1492).

Amb Carles I d'Àustria (1516-1556), convertit el 1519 en emperador d'Alemanya, la monarquia hispànica, unificada sota un mateix monarca, esdevé primera potència mundial i el castellà, la llengua més universal. La fita històrica que tanca aquest període és la revolta i derrota dels agermanats, que afectà bàsicament els regnes de València (1519-1522) i de Mallorca (1521-1523), però amb repercussions també a Catalunya, bàsicament a Barcelona, Girona i Lleida (1520). Aquesta circumstància prou que justifica la data de la derrota dels darrers agermanats, el 1523, com una fita històrica relativament

compartida. El moviment agermanat expressà la resistència de la petita i mitjana burgesia al creixent autoritarisme monàrquic i a la seva política de suport al patriciat urbà i a l'aristocràcia local. L'esdeveniment marca la fi del medievalisme ideològic encarnat pels ideals politicosocials i religiosos dels revoltats i el començament d'un nou període històric, caracteritzat pel triomf de la nova monarquia cesarista, d'una aristocràcia autòctona castellanitzant i d'un funcionariat dòcil al servei d'aquella.

La data de 1479 divideix el període que estudiem en dues etapes clarament diferenciades no sols des del punt de vista polític i econòmic, sinó també des del punt de vista cultural, lingüístic i sociolingüístic: durant la primera (1412-1479) hi ha un equilibri peninsular i el català entra en contacte fructífer amb el castellà i l'italià, però només en l'entorn àulic; durant la segona (1479-1523), el desequilibri lingüístic i cultural és cada vegada més acusat a favor del castellà, i el català, des de començaments del segle XVI, passa d'una situació de plenitud literària i territorial a una altra de subordinació política, de retrocés en prestigi social i de reducció d'àmbits d'ús elevats. La nova situació política consolidà la disgregació onomàstica de la llengua catalana, cosa que contribuirà a afeblir el sentiment d'unitat cultural i lingüística.

El període coincideix aproximadament amb el regnat dels quatre reis de la casa de Trastàmara en la Corona d'Aragó, que, amb la seva progressiva concentració del poder, anunciaran la monarquia absoluta renaixentista.

Des del punt de vista cultural, el període també coincideix amb una època de contactes estrets amb l'humanisme italià –el moviment que reivindicava la recuperació i difusió dels textos clàssics llatins i grecs i que preconitzava el conreu i la imitació de llatí clàssic–, no debades els dominis de la Corona d'Aragó s'estenien per les dues penínsules mediterrànies. A Nàpols i Roma, secretaris i curials, com Joan Serra i Jeroni Pau, es deixen seduir per l'humanisme. A les terres hispàniques, escriptors com Joan Margarit, Joan Roís de Corella i Francesc Alegre, en un afany de classicisme, utilitzen el llatí o bé en transfereixen al català tota mena de recursos lèxics i sintàctics, alguns fins a l'exacerbació. Ara bé, una sèrie de factors polítics externs⁶ impedí que l'humanisme hi arrelés amb força. Quan la perspectiva intel·lectual va més enllà de la filologia i s'estén a la concepció de la vida, a les ciències i, sobretot, a les arts, llavors podem parlar de Renaixement, moviment elitista, pràcticament només viable en cercles cortesans. El Renaixement a penes fou possible a la Corona d'Aragó, atès que, després de la constitució de la monarquia hispànica (1479), no hi hagué, en la pràctica, vida cortesana pròpia, a causa de l'absentisme de Ferran II. La impremta, introduïda cap al 1472-1475 a València, Saragossa i Barcelona, contribuï a assegurar la modernització, regularització i llatinització del català, però també a consolidar la disgregació onomàstica de la llengua: els catalans comencen a utilitzar el nom de català referit exclusivament a la llengua de Catalunya, i els valencians abandonen les oscil·lacions onomàstiques anteriors –valencià, en la documentació interior; català, en les relacions internacionals– per a decantar-se exclusivament pel nom de valencià. És també a partir

⁽⁶⁾ Guerra civil a Catalunya, emigració intel·lectual a Itàlia, desplaçament de la cort i de l'administració cancelleresca a Castella sota els Reis Catòlics, etc.

de la impremta, concretament arran de les edicions del *Blanquerna* (1521), de Ramon Llull, i de la *Scala Dei* (1523), de Francesc Eiximenis, que comença a usar-se el nom de llemosí per a referir-se a la llengua catalana medieval.

Des del punt de vista sociolingüístic, cal remarcar que el català fou, durant tota aquesta època, la llengua habitual de tots els estaments socials. Tanmateix, perdé posicions com a llengua cortesana. Per als Trastàmars el català no passà de ser una llengua simplement entesa. De fet, el castellà començà a exercir en la cort dels Trastàmars la funció elitista que fins a la mort de Jordi de Sant Jordi (1425) hi havia exercit l'occità trobadoresc. Els Trastàmars respectaren els usos lingüístics territorials, a excepció de Ferran II, que fou el primer rei a utilitzar indistintament el català i el castellà en adreçar-se als seus vassalls catalanòfons: actitud lingüística insòlita, que té molt a veure amb la confederació desigual amb Castella. També amb Ferran II, el català esdevé minoritari en les relacions internacionals. La Cancelleria Reial es transforma, el 1494, en Consell dels Regnes de la Corona d'Aragó, generalment conegut com a Consell d'Aragó, i els seus funcionaris, que han de seguir el rei en els seus desplaçaments, tendiran a usar també el castellà. De fet, després de Ferran II, el català hi disminuirà notablement.

Amb Ferran II, el plurilingüisme cortesà cedí pas al monolingüisme castellà. Al capdavant, el castellà era també la llengua dels nous poders fàctics, és a dir, de la milícia, de la noblesa i de la nova Inquisició. La tradicional animadversió dels súbdits de la Corona d'Aragó per tot el que fos castellà es transformà ben aviat en admiració, i conèixer la llengua del rei esdevingué el mitjà imprescindible per a l'ascens polític i social. L'alta noblesa, emparentada per matrimonis amb els seus homòlegs castellans o vinculada als afers de la monarquia fou el sector social que s'adaptà més ràpidament a la nova situació lingüística i cultural. En aquest context no és d'estranyar que el català, víctima de la insensibilitat o la desafecció dels sobirans –actitud que contrasta notablement amb la dels sobirans de la Casa de Barcelona–, i mancat del seu mecenatge i estímul, sobretot d'ençà de la constitució de la monarquia hispànica, deixés de ser, ja des de la darrer part del XV, el referent lingüístic de la noblesa autòctona i fins i tot d'alguns sectors de funcionaris al servei de la Monarquia. Tret de les vel·leïtats plurilingües d'aquests sectors, el conjunt de la població cristiana i dels jueus conversos només s'expressava, en tots els àmbits, en català. L'excepció eren els mudèjars valencians. El català és la llengua de tota mena d'escrits sobre les matèries més diverses: comptabilitat, cuina, astronomia, teologia, medicina, història, etc. I, no cal dir-ho, també la de tota mena de traduccions: des de la Bíblia (1478), atribuïda a fra Bonifaci Ferrer, primera versió romànica de les Sagrades Escripures, fins a *Lo Cartoixà* (1495-1500), de Ludolf de Saxònia, en versió de Joan Roís de Corella, per exemple. I, sobretot, és la llengua de les grans creacions literàries del segle: la de les poesies d'Ausiàs March (1400-1459), que crea un llenguatge molt expressiu, a vegades eixut, ple d'antítesis, metàfores, comparacions i repeticions, però molt adient al contingut filosòficomoral que vol reflectir; la del *Curial e Güelfa* (ca. 1450), novel·la entre sentimental i cavalleresca, d'ambientació italiana i de to elegant, que acusa la influència de

la prosa cancelleresca; la del *Tirant lo Blanc* (ca. 1460-1464), de Joanot Martorell (ca. 1410-1465), novel·la cavalleresca anticonvencional i extremament realista, qualificada per Cervantes com "el mejor libro del mundo", que oscil·la entre la retòrica cultista llatinitzant i l'expressió col·loquial popular; les proses i els versos de Joan Roís de Corella (1435-1497), aquelles, ampulloses i llatinitzants; aquests, d'una musicalitat exquisida, i uns i altres de gran bellesa estètica i lèxic exuberant i riquíssim; l'*Espill* (1456-1460), de Jaume Roig (ca. 1402-1478), novel·la en vers de to moralista i esperit misogin, que presenta un registre molt acostat a la llengua col·loquial de l'Horta de València; la *Vita Christi* (1490), de sor Isabel de Villena (ca. 1430-1490), que alterna un català sumptuós, ple de referències bíbliques i grecollatines, i un riquíssim vocabulari popular, amb un ús abundant dels recursos afectius del llenguatge.

Ara bé, des dels inicis de segle XVI s'hi constata una ràpida reducció de la producció escrita, dels gèneres conreats i de les obres amb ambició estètica i qualitat lingüística, en benefici del castellà, que ha esdevingut la llengua àulica per antonomàsia, és adoptat per la noblesa lletraferida com a llengua de cultura i esdevé un idioma internacional de prestigi, fins al punt que també era una de les llengües cortesanes al regne independent de Portugal. Aquestes condicions polítiques adverses impediren que el procés de cultivació del català iniciat pels humanistes desemboqués en el de gramatització, tal com ocorregué amb el castellà i amb les altres grans llengües romàniques de l'entorn. Les *Regles d'esquivar vocables o mots grossers o pagesívols*, unes normes de correcció lingüística atribuïbles a Jeroni Pau, fou un projecte frustrat de "normativa" oral i escrita catalana, inspirada en paràmetres humanístics. Amb tot, tenim repertoris lexicogràfics d'un interès considerable, com el *Liber elegantiarum* (1472), de Joan Esteve, i la versió catalana de Gabriel Busa (1507) del *Lexicon* (1492), d'Antonio de Nebrija.

4.4. El procés de transculturació: de la derrota de les Germanies (1523) a l'expulsió dels moriscos (1610)

El període que va de la derrota de les Germanies (1523) a l'expulsió dels moriscos (1609-1610) abraça la major part del segle XVI i correspon a l'inici de l'anomenada *edat moderna*, caracteritzat per unes transformacions profundes en els diferents ordres de la vida social, la ciència i la tècnica, l'economia, la política, el pensament, la religiositat i la creació artística.

La data de l'esclafament definitiu dels moviments agermanats (1523) té una rellevància considerable en la història de la comunitat lingüística catalana, ja que comportà l'afermament dels sectors més poderosos de la noblesa autòctona castellanitzant, a causa dels seus lligams econòmics i familiars amb la monarquia hispànica i la noblesa castellana, i, per tant, l'afebliment de l'estament ciutadà, aferrat als usos lingüístics i literaris tradicionals. La nova política cesarista de Carles I també tingué unes conseqüències similars a Catalunya, encara que no tan intenses i a més llarg termini.

L'expulsió dels moriscos, iniciada el setembre del 1609 i pràcticament liquidada en els primers mesos del 1610, constituí també un nou daltabaix en la història de la comunitat lingüística catalana, ja que, si bé només afectà directament els regnes de València i d'Aragó i la Catalunya Nova, comportà, d'una banda, la fi de la presència d'una minoria important, amb nou segles d'història al darrere, que es mantenia lingüísticament i religiosament inassimilada, i, d'altra banda, la materialització del projecte polític i religiós uniformista de la monarquia hispànica.

Des d'una perspectiva mundial, el període es caracteritza per la colonització europea de la major part de les terres americanes i d'una bona part de les costes africanes i de l'Àsia oriental i per l'afirmació d'unes embrionàries monarquies nacionals. A Europa, això determinarà que el centre de gravetat de la seva política es desplaçés de la Mediterrània a l'Atlàntic, tot i que la lluita contra l'expansionisme militar otomà consumí encara moltes de les seues energies. Les monarquies absolutes de Castella, Anglaterra i França començaren a desenvolupar-se amb ritmes i processos històrics ben diferents, però en tots tres casos la cohesió política s'imposarà per l'hegemonia militar, demogràfica i cultural dels centres sobre les perifèries, sota el control de poderoses dinasties regnants, que ampliaran els seus dominis territorials. En totes tres monarquies, l'extensió d'una llengua de prestigi, que és la llengua del sobirà, servirà de vehicle i exponent de la uniformitat i el poder de la monarquia.

Des d'una perspectiva més estrictament cultural, es produeix en aquest període l'expansió definitiva de la impremta, que multiplicarà les possibilitats de la comunicació escrita, més enllà de les fronteres polítiques o idiomàtiques. La consolidació de l'humanisme com a rel·latinització filològica és indèstria de l'ideari erasmista⁷. Aquest no es pot entendre fora del marc més ampli dels moviments de reforma espiritual que es donen al segle XVI, un dels quals derivarà en l'anomenada *Reforma protestant* i l'altre, de caràcter restauracionista, denominat *Contrareforma* per la historiografia filoprotestant, es donarà al si de l'Església catòlica. El rerefons ideològic de conflicte religiós impregna igualment la literatura i l'art del Renaixement, com també, al darrer terç del segle, les derivacions manieristes que va tenir, que desembocaran aviat en l'eclosió formal del Barroc.

Afeblits en termes polítics, demogràfics i econòmics, els països de llengua catalana es troben en aquesta època en una situació de clara supeditació a la llengua i la cultura castellana i accentuen el retrocés els seus vincles cohesius i, per tant, de la consciència de la seva unitat lingüística. Els ideals polítics i religiosos de la monarquia hispànica, de signe universalista i de gran impacte social, no afavorien la causa d'una llengua minoritzada com era el català. Per això el desconcert d'una societat davant uns canvis difícils de pair. Només part de la noblesa i de la burocràcia al servei del rei aconseguí integrar-se en el nou sistema de valors i es castellanitzà, per bé que més culturalment que no pas lingüísticament. Ara bé, llevat dels moriscos, majoritàriament arabòfons, el

⁽⁷⁾Encarnat no sols per Erasme de Rotterdam, sinó també per personatges com Joan Lluís Vives i Thomas More

conjunt de la societat catalana, valenciana i balear fou, durant el període que estudiem, aclaparadorament catalanòfona, encara que els sectors instruïts es miraven el castellà com la llengua culta per antonomàsia.

Des del punt de vista polític, cultural i sociolingüístic, el període que estudiem presenta dues etapes ben diferenciades: la primera (1516-1556), que correspon al regnat de Carles I, es caracteritza per l'hegemonia de l'ideari universalista –no debades era Carles I emperador del Sacre Imperi Germànic–, per la receptivitat dels corrents erasmistes i per la compatibilitat entre la primacia del llatí per a l'alta cultura i el respecte a l'*statu quo* plurilingüe de la monarquia hispànica; la segona (1556-1610), que correspon al regnat de Felip I d'Aragó i II de Castella (1556-1598) i, en part, al de Felip II d'Aragó i III de Castella (1598-1621), es caracteritza per la transformació de la monarquia hispànica en un projecte bàsicament castellà, per la imposició de la ideologia contrareformista al servei dels interessos de la monarquia hispànica i per la pressió cultural castellanitzadora damunt la Corona d'Aragó. El primer període és hereu, en molts aspectes, del medievalisme universalista; el segon apunta a la deriva castellanista que mirarà d'imposar, en la primera meitat del segle XVII, el comte duc d'Olivares.

El **Renaixement**, i l'**Humanisme**, pel caràcter universalista i el signe cortesà que tenien, no foren factors culturals favorables a la preservació d'una de les tantes llengües de l'Imperi, com era el català. Tampoc ho va ser l'erasmisme, que, si bé recomanava la lectura en vernacle de la Sagrada Escripura, també utilitzava el llatí per a difondre els seus ideals.

Des del punt de vista polític i cultural, els països de la Corona d'Aragó esdevingueren *de facto* meres províncies de l'Imperi castellà. Encara que els primers Àustries conservaren l'estructura federativa i respectaren les institucions pròpies de cada regne, tendiren a imposar en els seus dominis la concepció cesarista del poder monàrquic, i això tant en l'aspecte politicoadministratiu (virreis, reials audiències) com en el religiós i cultural (Inquisició, jerarquia eclesiàstica). A Catalunya, València i les Illes Balears i, en certa manera, també a Sardenya, el català manté l'oficialitat plena, però perd prestigi social perquè és desproveït d'una cort reial que el fes seu i és interferit, en els usos oficials, per la presència del castellà, especialment per part dels organismes dependents directament o indirectament de la Monarquia o de les persones que els representen. La tendència autoritària i castellanitzant de la Monarquia s'accentuà el 1568, quan Felip I d'Aragó imposà en tots els seus dominis un tomb ideològic i polític –una rigorosa censura de llibres i la prohibició als seus súbdits d'estudiar a les universitats estrangeres–, que va comportar l'abandonament dels ideals universalistes i de tolerància cultural i lingüística de l'època del rei emperador. La Castella imperial es reclou en la consigna "un monarca, un imperio y una espada". La política cultural filipista es reflectirà aviat en els usos lingüístics institucionals, sobretot al Regne de València: a partir del 1576, les pragmàtiques reials, ordinacions del sobirà que no rebien la sanció de les corts, comen-

cen a redactar-se en part en castellà, i ja a la darrerria de segle, els processos judicials, substanciats a les reials audiències, presidides pels virreis, tendeixen a adoptar la llengua del monarca.

El notariat i l'administració eclesiàstica preservaren en l'ús del català. Però la predicació en castellà, encara que esporàdica i preferentment adreçada als moriscos, ja s'introdueix en la primera meitat de segle a València. La moda arriba a Catalunya en les darreres dècades del segle, segons deixa entendre una disposició sinodal del Concili de la Província Tarraconense del 1591, que estableix que la predicació es faci en català. Pertot arreu els jesuïtes foren, entre els ordes religiosos, els agents més actius d'una castellanització que es fa en nom dels ideals de la Monarquia.

Fins a la darrerria del segle XVI, la castellanització de l'alta noblesa catalana i valenciana fou més aviat diglòssica, però la seva integració en les incessants empreses militars de la Monarquia acabà fent efectiu en l'àmbit oral el canvi de llengua de cultura escrita. Molts nobles i també alguns funcionaris al servei de la nova Monarquia contractaren els serveis de tutors castellans per als seus fills a fi d'ensinistrar-los en el domini del castellà. La pressió castellanitzadora fou més intensa a la ciutat de València, especialment per la presència de la cort virregnal de Germana de Foix i del duc de Calàbria (1523-1550) i per les directrius del seu arquebisbe Joan de Ribera (1568-1611). Tanmateix, una bona part de la noblesa romangué en les seues propietats agràries i en les ciutats comarcals, i no fou contaminada de la moda castellanitzadora que triomfava a València i Barcelona, com ja denunciava, cap al 1557, el cavaller tortosí Cristòfol Despuig (1510-1580), als seus *Col·loquis de la insigne Ciutat de Tortosa*. Moda que aleshores va ser inviable a les illes Balears pel seu aïllament geogràfic. Però, en termes generals, la resta dels estaments socials dels països de llengua catalana servaren fidelitat oral i escrita a la llengua.

Un fenomen ben distint era, en la nova conjuntura sociolingüística i literària, l'actitud lingüística imperant. La circulació i profusió de llibres en la llengua del rei no podia deixar de tenir repercussions en la percepció lingüística dels catalanoparlants. Ja des de la darrerria del segle XV, anà propagant-se entre els sectors cultes un sentiment d'inferioritat col·lectiu, que els induïa a la subordinació cultural i idiomàtica. Catalans, valencians i mallorquins desconfiaven de l'eficàcia de la llengua pròpia. La veien antiquada i, a més a més, poc viable econòmicament sobretot en termes editorials, que era una de les maneres més eficaces de visualitzar-ne el prestigi. A mitjan segle XVI, a València el percentatge de llibres en castellà ja duplicava el nombre dels que s'hi imprimien en català. A partir del 1568, l'any del tomb polític i cultural del Rei Prudent, la producció impresa en català cessa al Regne de València de manera gairebé fulminant. A Catalunya, el percentatge de llibres editats en català comença a ser inferior al dels editats en castellà durant la dècada dels seixanta per a baixar només al 8% en la dècada de 1590-1600, enfront del 76% en castellà.

La relativa llibertat de què gaudien els mudèjars medievals no resultava viable en una època en què nacionalitat i religió s'havien tornat consubstancials. Davant les acusacions de connivència amb els otomans i la pèrdua de rendibilitat econòmica de les terres que conreaven, els moriscos –nom que es donava als mudèjars, obligats a batejar-se el 1526– no tenien una altra opció que la conversió real o l'expulsió. Triomfà aquest criteri. Al Regne de València comportà l'expulsió d'una tercera part dels seus habitants: més de 120.000 persones.

La nova situació cultural i el canvi de llengua literària no es traduí en obres d'ambició estètica en castellà, però provocà una davallada pregona de la producció literària catalana en tots els gèneres cultes i arreu del domini lingüístic i un empobriment de la llengua literària, que, desconnectada de la tradició, perd originalitat i vigoria. Limitada en les possibilitats expressives i sotmesa a la imitació servil, la literatura catalana ofereix un panorama menor, sense cap obra de relleu. El conjunt de tots aquests factors han contribuït a caracteritzar el període que estudiem com l'inici de la "Decadència", etiqueta historiogràfica avui pràcticament abandonada, pel reduccionisme que comporta i perquè no és homologable amb les etiquetes historiogràfiques en ús.

A pesar de la penetració llibresca i urbana del castellà, perviuen, al segle XVI, arreu de les terres catalanes, la lírica popular, en la rica tradició del cançoner, del romancer i dels goigs i nades, la poesia de certamen i diverses formes teatrals o parateatrals, com són els col·loquis i entremesos. En canvi, la narrativa original desapareix quasi per complet i la poesia lírica, amb figures com Pere Serafí, Josep Pujol i Joan de Timoneda, no passa de ser mediocre. L'absència d'una narrativa original és en certa manera compensada per la traducció d'algunes obres franceses, com les *Faules d'Isop* i el *Partinoples*. La prosa no narrativa es conrea en obres religioses, en tractats científics, tècnics o jurídics, en la historiografia i en tot un seguit de gèneres menors: els dietaris, els crònics, les apologies i els pamflets. L'obra religiosa més difosa a l'època és l'*Espill de la vida religiosa*, que després dels anys trenta serà molt reeditada en castellà. També la major part de les cròniques, moltes de les quals redactades en català (Pere Anton Beuter, Rafael Martí de Viciana, Lluís Ponç d'Icard, Joan Binimelis), acabaren essent traduïdes al castellà per a la impremta. Només els dietaris, no destinats a la impremta, ens han arribat majoritàriament en català.

Lletraferits d'arreu del domini lingüístic expressaren una mena de mala consciència col·lectiva, en forma d'apologies de la llengua, per l'abandonament de la llengua pròpia com a vehicle d'expressió d'alta cultura. Aquests textos són de notable interès ideològic, perquè donen compte dels arguments que eren utilitzats pels sectors castellanitzants autòctons per a justificar la seva opció pel castellà. Així, el discurs de la brevetat ("falta de vocables o freda en si") aduït contra el català implicava proclamar-ne la incapacitat per a la cultivació i, doncs, era una invitació a descartar-lo com a llengua de cultura, a favor, és clar, del castellà. Els hi ajudava l'invent del llemosinisme, que inicialment es concebé com un recurs superador de la disgregació onomàstica de la llengua catalana, i l'edició d'obres lingüísticament no actualitzades de grans es-

criptors medievals, com Jaume I, Ramon Muntaner o Ausiàs March, generalment acompanyades de vocabularis de mots "obscur". El missatge ideològic subjacent era clar: la modernitat residia en el castellà. Contra aquest discurs dominant, alguns lletraferits, com Onofre Almudèver i Francesc Calça, formularen el de la fidelitat al llegat lingüístic rebut i, per tant, el del màxim respecte, quasi veneració, als antics textos "llemosins", la llengua dels quals era reputada d'excel·lent i immutable.

A Itàlia, França, Portugal i Castella, són els humanistes els qui fan aquestes apologies i enceten el procés de gramatització de la seva llengua nacional. Però el català no va poder accedir a la gramatització o fixació normativa perquè hi faltava el suport institucional d'una estructura política pròpia. Tot i això, s'hi constata un cert interès filològic per a conèixer millor la llengua, en gran part determinat per les dificultats en la comprensió dels autors antics, que dóna lloc a obres lexicogràfiques com el *Vocabulario del humanista*, de Lorenzo Palmireno, i el *Thesaurus Puerilis*, d'Onofre Pou.

Encara que la tradició administrativa i literària assegura la persistència d'un model ortogràfic i gramatical prou unitari arreu del domini lingüístic, no pogué impedir la materialització escrita d'algunes transformacions lingüístiques com la desinència *-o* del present d'indicatiu a Catalunya-, o l'ensordiment de certes consonants sonores, fenomen conegut com a *apitxament*, al valencià central. La impremta tendeix a amagar aquests canvis, però els manuscrits els deixen traslluir ben clarament. La pressió lingüística del castellà imperial s'observa sobretot en el lèxic, però només entre els sectors cultes de la població urbana.

4.5. Una llengua marginada: de l'expulsió dels moriscos (1610) a l'annexió castellana de la Corona d'Aragó (1715)

El segle llarg que va entre l'expulsió dels moriscos (1610) i l'ocupació castellanofrancesa de la Corona d'Aragó (1707-1715) és l'última etapa en què els països de llengua catalana van conservar *de iure* la seva sobirania, però també és el període de màxima supeditació política i cultural a la monarquia hispànica. En aquesta època, Castella, governada pels segons Àustries (Felip II, Felip III i Carles II d'Aragó), s'esforça a mantenir l'hegemonia i la cohesió d'un imperi vastíssim, que inicia el seu declivi social i polític alhora que experimenta una notable puixança creativa, sota el signe dogmàtic de la Reforma tridentina i l'elaboració estètica del Barroc.

La Corona d'Aragó es va veure greument afectada pels fracassos de la política imperialista de Castella i per la crisi econòmica que va provocar. L'esforç bèl·lic de l'Imperi castellà en múltiples fronts comportava una sagnia demogràfica i monetària, que el precipità en una davallada econòmica imparable. La participació de la monarquia hispànica en la guerra dels Trenta Anys (1618-1648) es resolgué negativament per als seus interessos, ja que la pau de Westfàlia (1648) significà la fi de la seva hegemonia universal i el principi de l'hegemonia

de la França de Lluís XIV. La resistència de la Corona d'Aragó a involucrar-se en els conflictes bèl·lics de la monarquia hispànica provocà manifestacions d'oberta hostilitat de la intel·liguència castellana a la singularitat institucional i lingüística de la que, despectivament, era batejada com a la "Coronilla de Aragón". Els regnes d'Aragó, de València i de Mallorca no es trobaven en condicions d'oposar-hi una resistència eficaç, però Catalunya reaccionà contra l'imperialisme castellà amb l'anomenada *guerra dels Segadors* o *Revolta Catalana* (1640-1652), el desenllaç de la qual provocà una gran amputació territorial de Catalunya, amb el lliurament a França dels comtats catalans situats al nord dels Pirineus (1659). La monarquia hispànica, necessitada de recursos econòmics i militars, intentà reduir tots els pobles confederats amb Castella als usos i lleis d'aquesta, cosa que provocà la revolta de països confederats com Portugal, que va aconseguir separar-se'n, i de Catalunya. El Principat, després d'una llarga resistència, optà per pactar el restabliment de l'*statu quo* jurídic.

La dinàmica política, socioeconòmica i cultural d'aquest període accentua la dessincronització històrica entre els diversos regnes hispànics de la Corona d'Aragó. Mentre la relativa estabilitat social i econòmica de Catalunya permet una oposició als dissenys centralitzadors de la monarquia hispànica, reflectida en la Revolta Catalana, les repercussions econòmiques de l'expulsió dels moriscos es traduiran al Regne de València en un debilitament dels sectors ciutadans en benefici de la noblesa. La consolidació de la noblesa valenciana precipità la castellanització cultural dels estaments dominants. Des del punt de vista demolingüístic, el procés repoblador que seguí l'expulsió determinà l'estructura territorialment bilingüe del Regne de València, que es consolidà a partir de la darrer part de segle i principis del XVIII amb les repoblacions murcianes de les comarques de la Vega Baixa i del Vinalopó Mitjà, que començaran a minoritzar-hi la població catalanòfona. A les darreres dècades del XVII, tant Catalunya com els altres països catalanòfons de la Corona d'Aragó experimentaran uns canvis socials i culturals notables, gràcies a la recuperació econòmica i a la renovació científica, que posaran les bases per a l'intervencionisme polític de Catalunya en els afers peninsulars arran de la guerra de Successió.

Observats en conjunt els fets polítics, culturals i sociolingüístics de l'època, podem considerar que el final de la Revolta Catalana divideix aquest període en dues etapes clarament diferenciades. Durant la primera (1609-1652), es manifesten signes de resistència de diversa intensitat contra els abusos del centralisme polític i econòmic de Castella. Durant la segona etapa (1652-1715), es creen les condicions econòmiques, socials i ideològiques que expliquen la recuperació de la Corona d'Aragó i el seu decantament majoritari, arran de la guerra de Successió, a favor de la causa austriacista, garant de l'estructura confederal de la monarquia hispànica.

El gran conflicte dinàstic que desembocà en la guerra de Successió marca la fi d'aquest període. La qüestió successòria, plantejada a la mort, sense descendència, de Carles II (1700), que havia nomenat hereu Felip de Borbó, nét de Lluís XIV de França, serví de pretext per a un reajustament de l'equilibri

polític internacional. Els països de la Corona d'Aragó havien optat majoritàriament per l'arxiduc Carles d'Àustria, Carles III (1705-1714). La pugna dinàstica tenia una clara significació política, ja que la Casa de Borbó implicava l'absolutisme i la centralització sense cap límit, mentre que la d'Àustria representava un règim descentralitzat i amb parlaments. Però els partidaris de l'arxiduc es veieren abandonats per les potències aliades (Anglaterra, Holanda, Portugal), quan l'arxiduc Carles heretà l'Imperi Austríac (1711). Les potències europees en conflicte posaren fi a la guerra amb el tractat d'Utrecht (1713), que per a la monarquia espanyola significà la pèrdua de tots els territoris europeus que en depenien i, per a la Corona d'Aragó, la cessió de Menorca a Anglaterra. Amb l'heroica rendició de Barcelona (1714) a les tropes castellanofranceses de Felip de Borbó i l'ocupació de Mallorca i Eivissa (1715) finalitza la resistència de la Corona d'Aragó a l'annexió política per Castella, annexió que, invocant el "justo derecho de conquista", consagren jurídicament els decrets reials del 1707, per a València i Aragó, i els de Nova Planta del 1715-1716, per a Mallorca-Eivissa i Catalunya, respectivament.

Des del punt de vista cultural, el segle XVII és l'època del Barroc, moviment ideològic, literari i plàstic adulator dels sentits, que persegueix el conformisme social per la via de l'adulació i de la seducció de les masses. L'estètica barroca intensificà la castellanització cultural. Des del punt de vista sociolingüístic, s'ha de subratllar que la reacció contra la castellanització induïda es manifesta sobretot a Catalunya, ja que s'hi oposen una bona part del clergat principatí, que defensa el català com a llengua de la predicació i la catequètica, un bon nombre d'escriptors que opten per modernitzar la llengua adaptant-hi els recursos literaris del castellà, i la majoria dels sectors ciutadans, que controlen les institucions polítiques del Principat. A la resta de les terres de llengua catalana també es produeixen alguns signes de resistència política i lingüística, però molt febles, per l'escàs pes econòmic de les capes mitjanes. Tanmateix, cap d'aqueixes resistències no reeixiren a aturar el profund procés de transculturació que s'hi vivia, fins i tot al Principat, on es produeix una situació políticament i lingüísticament acomodaticia.

En tots els enfrontaments socials i ideològics a què ens hem referit, la llengua intervingué com a recurs de classe. La castellanització cultural de la mitjana noblesa, fruit del nou context polític, econòmic i ideològic, no es traduí en castellanització lingüística efectiva si no a la darrer part del segle XVII. La tendència a adoptar la llengua àulica arrossegà també alguns sectors de les capes mitjanes urbanes, sobretot el dels funcionaris al servei de la monarquia hispànica i l'alt clergat. En conseqüència, la literatura erudita i de creació en les seues manifestacions més elevades es decanta preferentment pel castellà. Ara bé, a pesar de la pobresa de les manifestacions literàries catalanes en comparació amb les del Segle d'Or castellà i malgrat l'impacte ideològic castellanitzador de la monarquia, de la noblesa i de la jerarquia eclesiàstica, que afavorien una situació de diglòssia progressiva a favor del castellà, la continuïtat dels usos socials i, majoritàriament, dels usos institucionals del català respecte dels períodes anteriors no s'escapà al segle XVII. I, si bé el Consell d'Aragó ja no exercia

la tutela lingüística de l'antiga Cancelleria Reial, les corts, els municipis, els registres parroquials i notariais, l'administració de justícia, els intercanvis comercials i una part considerable de la predicació i de l'ensenyament universitari no deixaren d'usar el català, si no excepcionalment, fins a l'abolició del règim foral (1707-1716). També són invariablement en català els rituals de totes les diòcesis.

Ben mirat, la castellanització, que globalment fou més cultural que lingüística, a penes alterà la composició demolingüística de les terres de llengua catalana i, en tot cas, afectà només les ciutats més importants. Cal advertir, però, que la política castellanitzadora de la monarquia i de la jerarquia eclesiàstica tingué l'aquiescència de les classes dominants autòctones i, per primera vegada, incidí en els diferents àmbits de l'administració foral, si bé no arribà a ser important fins a l'últim terç del XVII. Amb tot, l'oficialitat del català explica la persistència d'una literatura administrativa en la nostra llengua fins al segle XVIII, com s'observa, per exemple, en l'obra *Pràctica, forma i estil de celebrar corts generals en Catalunya* (1702).

El Rosselló, cedit a França, és un cas a part, ja que la substitució del català pel francès fou imposada sense contemplacions per la monarquia francesa. El 1702 un edicte del rei Lluís XIV exclou el català de "toutes les Procédures et les Actes publics", perquè el seu ús "répugne et est en quelque façon contraire à Notre Autorité, à l'honneur de la Nation Française et même à la inclination des habitants desdits Païs".

L'Església, prepotent en la societat barroca, seguí una política lingüística vacil·lant. D'una banda, hi havia, entre la jerarquia i alguns ordes religiosos, qui intentava identificar la llengua de la predicació i de l'administració eclesiàstica amb la llengua del rei, però, d'una altra, hi hagué sectors que s'hi van oposar. A les universitats, encara que dominava el llatí, no deixà d'emprar-se el català, si més no com a llengua subsidiària. I aquest continuà essent el vehicle lingüístic més generalitzat en el món no universitari.

La renúncia d'una gran part de la noblesa al català contribuí a la recessió literària, en quantitat i qualitat de producció, a la desconfiança en la llengua pròpia i al seu menysteniment social. Els grans escriptors castellans com Lope de Vega, Cervantes, Góngora, Quevedo i Calderón esdevenen models per a una literatura excessivament dominada pel mimetisme. També el francès, especialment durant la segona meitat del XVII deixa sentir la seva pressió cultural al Rosselló. S'imposa pertot arreu una visió diglòssica de la literatura. Només a Catalunya, gràcies a una certa recuperació econòmica i al pes de les capes mitjanes, es constata una certa resistència a la transculturització i a l'assimilació literària.

Però, en general, la literatura catalana del Barroc es veu abocada a la plebeïtzació i al conreu de gèneres sovint de curta volada estètica: la sàtira, la poesia de tema eròtic, les cançons, els romanços, els goigs, les nadales, els pamflets informatius i propagandístics, els tractats de pietat, les hagiografies.

La gran tradició poètica pròpia experimenta una gran davallada i la narrativa s'estroneja quasi per complet. La llengua literària, tot i conservar arreu una certa dignitat lingüística, se'n ressent: adopta un nombre excessiu de castellanismes, no presents majoritàriament en la llengua col·loquial, i tendeix a una certa dialectalització. Però al mateix temps es constata, sobretot a Catalunya, una preocupació per la dignificació i l'actualització de la llengua literària, que mira de fer front als nous corrents estètics –el culteranisme i el conceptisme en llengua castellana– utilitzant els mateixos recursos de la llengua dominant.

És cert que, davant el dilema de continuar la tradició pròpia, considerada com a antiquada, o adaptar-se als models castellans, molts escriptors catalanòfons optaren per l'eixida més còmoda, i alhora la més innovadora, que era el canvi de llengua literària, però d'altres assajaren en la llengua pròpia, amb millor o pitjor fortuna, els nous models forans. Entre aquests destaquen Francesc Vicenç Garcia i Torres (ca. 1578-1623), més conegut com el Rector de Vallfogona, i Francesc Fontanella (ca. 1622-ca. 1685), dins el culteranisme, i Josep Romeguera (ca. 1642-1723), dins el conceptisme. Aquests intents van ser molt tímids a València i les Illes Balears. En canvi, hi van tenir un notable pes els col·loquis i les poesies festives i satíriques, entre les quals sobresortiren les del valencià Pere Jacint Morlà (ca. 1600-ca. 1656), i les poesies morals, com el *Vigilant despertador* o *Tractat de vicis i costums de la present temporada* (1623), del mallorquí Miquel Ferrando de la Càrcel. La prosa literària catalana es conreà poc al XVII, i mai no reïx a superar la mediocritat. La narrativa original desapareix gairebé i no hi ha en català cap rastre ni de la novel·la picaresca ni de la sentimental, les quals en altres literatures atenyien aleshores la plenitud. En canvi, l'oratorïa sagrada destaca per la dignitat del seu llenguatge. La mentalitat barroca afavorí l'aparició de cròniques, falsificacions històriques destinades a enaltir uns determinats llocs o personatges, com ara el *Llibre dels feits d'armes de Catalunya*, de Gaspar Roig i Jalpí (1624-1691), i les *Trobes de mossèn Jaume Febrer*, atribuïbles a Onofre Esquerdo (1635-1699). Els gèneres populars i, en general, els catecismes, les arts de ben morir, els goigs, les beceroles, els franselms, les gasetes, els tractats d'agricultura, els regiments contra la pesta, les ordinacions dels gremis, etc., és a dir, els textos instrumentals, s'expressen quasi invariablement en català. També ho fan la dietarística i la correspondència privada, encara que amb moltes excepcions entre els valencians.

La provincialització política i cultural creixent que patien les terres de llengua catalana al segle XVII va intensificar entre els parlants més conscienciats el sentiment d'inseguretat lingüística. Hom té la impressió que la llengua catalana es ruralitzava i que accentuava la seva fragmentació dialectal. Una de les seues conseqüències fou la intensificació dels prejudicis interdialectals, que sovint reflectien les rivalitats econòmiques entre les elits dels diferents països de l'àmbit lingüístic. Com en el segle anterior, aquests prejudicis solien aparèixer en les apologies de la llengua. Ara bé, hom adverteix, per davall d'aqueixes formulacions, unes manifestacions més o menys clares de persistència del sentiment d'unitat lingüística, i també reivindicacions combatives del seu ús i de les seues qualitats intrínseques. Aquesta literatura polèmica té un interès ide-

ològic afegit, ja que ens ofereix els arguments dels adversaris i partidaris del conreu i la dignificació de la llengua catalana, afectada d'"encogimiento", segons els castellanitzants.

Com en el segle anterior, l'interès per la llengua pròpia és subsidiari de l'estudi del llatí. Tanmateix, en aquest segle es publiquen obres que abracen els aspectes gramaticals i lexicogràfics més diversos i aporten unes informacions ben útils, com ara el *Dictionarium, seu thesaurus catalano-latinus verborum ac phrasium* (1640, 1653, etc.), del barceloní Pere Torra, i el *Gazophylacium Catalano-Latinum* (1696), de Joan Lacavalleria. Al Regne de València persisteix la tradició, encetada el segle anterior, d'incorporar glossaris a l'edició de textos catalans antics.

Al XVII es consoliden alguns canvis en la fesomia interna de la llengua iniciats al XVI i, sobretot, es reflecteixen d'una manera més o menys sistemàtica en l'escriptura. Aquests canvis són particularment notables al català central, que així comença a marcar unes diferències més grans amb les altres variants de la llengua. Tanmateix, els canvis més cridaners d'aquesta època són les interferències lèxiques i sintàctiques, com a conseqüència de la pressió oral (predicació, teatre) i escrita (llibre imprès) del castellà. Ben mirat, la transformació cultural soferta durant el Barroc, amb la substitució del llatí pel castellà com a llengua de cultura per antonomàsia, és responsable de la relativa desnaturalització del català culte del XVII.

Activitats

1. A partir d'atles d'història, assenyalau:

- a) els dominis dels comtes de Barcelona al segle XI a banda i banda dels Pirineus;
- b) la distribució política de les terres de la Hispània oriental, cristiana i àrab, després de la incorporació de la Catalunya Nova (1148-1149);
- c) els dominis de la Corona d'Aragó per tota la Mediterrània a mitjan segle XV;
- d) la redistribució territorial d'Europa arran del tractat d'Utrecht (1713).

2. A partir d'una audició dels poemes dels segles XIV, XV i XVI musicats pel cantant Raimon, comenteu les línies estètiques i ideològiques més importants d'aquesta època.

3. A partir de la lectura d'una secció de *Crim de Germania* (València, 1980), de Josep Lozano, feu un glossari dels termes històrics que hi apareixen (*cristians vells, moriscos, mudèjars, germania*, etc.).

4. A partir del dossier *Entorn de les "Regles de esquivar vocables"* (Estudis Romànics, XXVII, 2005, pàg. 201-242), coordinat per Joan Veny, comenteu la problemàtica filològica, sociolingüística i cultural de les diverses contribucions que s'hi recullen.

5. Escriviu la genealogia dels reis de la Corona d'Aragó a partir de la unió del comtat de Barcelona amb el regne d'Aragó (1137), i indiqueu-ne la cronologia, la numeració segons els diversos regnes de la Corona i dos esdeveniments importants per cada regnat, de caràcter sociolingüístic, literari o cultural.

Exercicis d'autoavaluació

1. Digueu què és la variació lingüística i enumereu-ne els eixos i els conceptes fonamentals.

2. Preciseu en quin sentit es pot afirmar que una llengua és una abstracció i en quin sentit no ho és.

3. Definiu les dues funcions socials d'una llengua, que es poden concebre alhora com a funcions lingüístiques d'una societat.

4. Diferencieu història de la llengua i història lingüística del territori i exposeu els canvis que es prefiguren en la concepció tradicional del territori.

5. Determineu succintament les relacions que s'estableixen entre les formes lingüístiques, els usos lingüístics i la consciència lingüística.

6. Agrupeu les nocions bàsiques que es refereixen a l'ús lingüístic d'acord amb l'oposició intern/extern.

7. Raoneu quins tipus de canvis lingüístics són més decisius en l'evolució d'una llengua.

8. Comenteu el caràcter híbrid de la consciència lingüística.

9. Justifiqueu per què el rètol "Història social de la llengua catalana" sembla més escaient com a descriptor de la matèria que les altres alternatives terminològiques.

10. Observeu la conseqüència més directa del fet que la Història social del català constitueix un camp de coneixement interdisciplinari.

Solucionari

Exercicis d'autoavaluació

1. La variació lingüística és un fenomen consubstancial a qualsevol sistema lingüístic que, pel simple fet d'adequar les possibilitats formals del codi a les necessitats de comunicació d'un grup social, es diversifica en infinitat d'actes de parla. La variació consisteix en un conjunt de varietats que agrupen moltes sèries de variants o realitzacions diverses d'un mateix element de la comunicació lingüística, des d'un so fins a una estructura morfosintàctica, passant per les variants lèxiques. Hi ha un primer eix de variació que és donat pel temps i oposa la variació diacrònica, localitzada en el passat, a la sincrònica, circumscrita al present. Ambdues integren, a més, multitud d'aspectes de variació diatòpica o geogràfica, diastràtica o social i diafàsica o de context específic.

2. La comunicació lingüística és pròpiament comunicació en la diversitat. Els parlants només arribem a conèixer al llarg de la nostra vida una ínfima part de la realitat global de la llengua; no podem ser omniscients i tenir al davant tot el que s'hi ha parlat i escrit o s'hi expressa oralment i per escrit en aquest precís moment. La llengua com a objecte de coneixement és inabastable i en gran part efímera per definició. En aquest sentit diem que el concepte de llengua és una abstracció que s'acosta a l'entelèquia: una noció el referent de la qual no ha existit mai en sentit estricte. Però tots tenim alhora una idea aproximada del que pertany i no pertany a la nostra llengua; en coneixem els límits territorials, i sabem que totes les varietats d'aquesta no valen el mateix: n'hi ha de més imprecises i de regulades per la tradició, per una gramàtica, unes institucions socials i unes convencions de la comunicació pública.

3. Tant les llengües com les societats serveixen en primera instància per a la comunicació interpersonal i col·lectiva. La llengua és una eina de coneixement, intercanvi d'informació i actuació social, tres aspectes solidaris de la idea genèrica de comunicació. Però aquesta virtualitat primera de llengües i societats es complementa amb la funció representativa o simbòlica: aquella que per mitjà del llenguatge construeix una imatge del grup lingüístic, el cohesionava internament i externament, i n'afavoreix la continuïtat en el temps. Comunicació i representació són, doncs, les dues cares funcionals d'una mateixa realitat.

4. Qualsevol modalitat de la història de l'home l'ha de posar a ell en el centre de l'interès cognoscitiu. La Història és un exercici d'entendre i explicar la complexa trama de les vides individuals i col·lectives. El territori que ocupa una societat humana, tot i que l'hagi condicionada indefectiblement i hagi estat objecte de sacralització i font de conflictes permanent, és molt més contingent i accessori que la voluntat i els drets immanents dels subjectes. Si la història vol fer justícia al nom que té, ha d'operar amb el principi de temporalitat històrica. Altrament, es donarien paradoxes curioses. Per exemple, si la història del català es confon amb la del domini territorial que té n'hauríem d'encetar el seguiment molt abans que la llengua catalana s'hi conformés com a tal.

D'altra banda, és ben probable que les transformacions tecnològiques iniciades en la segona meitat del segle XX i que apunten envers la comunicació virtual globalitzada alteren alguns principis bàsics en la percepció de les relacions entre la llengua, el territori i el temps històric.

5. Entre els tres àmbits que estudia la Història de la llengua a través del temps es plantegen relacions d'interdependència complexes, que es poden descriure teòricament tot seguint els costats d'un triangle, en què cadascun dels vèrtexs correspon a un d'aquests tres àmbits. Així, els usos lingüístics depenen i afavoreixen les formes lingüístiques. Aquestes conformen la consciència lingüística i són sensibles a les alteracions que en aquesta es produeixen. Al seu torn, la consciència lingüística condiciona les possibilitats d'utilització social d'una llengua i en queda inevitablement afectada.

6. Si bé l'oposició intern/extern és una d'aquelles dicotomies lingüístiques en què tots dos elements s'exigeixen recíprocament, podríem acceptar que la tipologia dels àmbits d'ús lingüístic ens delimita el catàleg de possibilitats de comunicació que s'obren a l'interior d'una llengua en un moment històric precís. Correlativament, tots els fenòmens i processos que podríem conceptualitzar pel que fa al contacte de llengües o al conflicte lingüístic s'enfoquen des del vessant extern d'una llengua, amb el benentès que qualsevol incidència en la fàcies externa d'una llengua comporta gairebé sempre una modificació simultània de la seva articulació interna.

7. Els canvis lingüístics més rellevants són lògicament els que afecten els sistemes d'inventari tancat, ja que per definició constitueixen una substitució d'elements dins un repertori molt limitat. Per contra, els canvis que incideixen en les categories lèxiques, que per definició són obertes, sense límit teòric, són molt menys transcendents, per tal com sempre han estat exposades a pèrdues i increments.

8. La funció representativa o simbòlica d'una llengua mobilitza elements racionals, susceptibles d'anàlisi contrastada i verificació cognoscitiva. Per exemple, el nom que rep una llengua es pot estudiar des del punt de vista dels arguments històrics que en justifiquen l'aparició o

l'arrelament. Però gran part de l'eficàcia cohesiva d'una llengua respon a inclinacions emotives: sentiments, experiències inefables, passions i apassionaments que poden desembocar en el fanatisme sectari i excloent. La consciència lingüística es desenvolupa enmig d'aquests elements disperss, per la qual cosa sol fer la sensació d'una realitat inestable, fràgil o bellugadissa.

9. L'expressió *Història de la llengua* recull les dues accepcions de la noció Història i, en principi, no s'inclina per un dels dos pols de la falsa oposició extern/intern. En aquest sentit, és més completa i consistent que les denominacions clàssiques del vuit-cents, que es decantaven del costat de les formes internes (la Lingüística històrica o la Gramàtica històrica). L'adjunció de l'epítet *social* té quelcom de redundant, perquè la Història ja és una disciplina de naturalesa social. Però es justifica per tal com pretén corregir els excessos formalistes del passat, de la mateixa manera que l'antropologia, la psicologia o la història han incorporat aquesta precisió restrictiva, que tanmateix obre els seus camps a l'estudi de les grans magnituds històriques, menystingudes en les perspectives tradicionals.

10. El caràcter interdisciplinari de la Història social de la llengua fa que no tingui a penes bagatge conceptual propi, sinó que, de la mateixa manera que es fa servir part dels objectius, mètodes i procediments de treball de les disciplines amb què està en contacte íntim, també n'agafi en préstec bona part de l'utilitat conceptual.

Glossari

català *m* Nom gentilici que s'aplica als naturals de Catalunya i, per extensió, a la seva llengua; és d'origen incert i apareix documentat per primera vegada en un poema llatí fet pels pisans que participaren en l'expedició del comte de Barcelona Ramon Berenguer III (1113-1115) contra els sarraïns de Mallorca.

diglòssia *f* Modalitat de la variació lingüística, generalment associada al bilingüisme, en què es produeix una distribució funcional dels usos comunicatius: hi ha unes varietats lingüístiques que serveixen per als usos més prestigiosos, formals i públics i unes altres que es releguen als usos inferiors, informals i vinculats a la privacitat.

francs *m pl* Poble germànic que s'instal·là al Rin inferior a mitjan segle III. Al llarg dels dos segles següents, després d'una romanització intensa, s'empararen de tota la Gàl·lia. Després de vèncer els visigots, constituïren el regne poderós dels merovingis i, a la darreria del segle VIII, assoliren el màxim desenvolupament cultural, territorial i polític amb l'emperador Carlemany (*ca.* 742-814).

gal·loromànic *m* Element lingüístic provinent del llatí evolucionat de la Gàl·lia romana.

llatí clàssic *m* Registre més formal i cohesionat del llatí escrit, que s'identifica amb els textos literaris del període auri, des del segle I aC fins a l'any de la mort d'August, 14 dC. El va precedir el període del llatí preclàssic, des de la darreria del segle II aC fins a mitjan segle I aC, i el va succeir el període postclàssic (14-200 dC). De vegades s'empra el terme *llatí clàssic* per al conjunt de la literatura llatina, atès que aquesta, tot i la periodització referida, és bastant unitària fins a la descomposició de l'imperi d'occident (476).

substrat *m* Base lingüística autòctona que condiciona l'evolució d'una llengua políticament més poderosa, instal·lada sobre aquella.

Bibliografia

- Badia Margarit, A. M.** (2004). *Moments clau de la història de la llengua catalana*. València: Universitat de València.
- Baggioni, D.** (1997). *Langues et nations en Europe*. París: Payot.
- Banfi, E.** (ed.) (1993). *La formazione dell'Europa linguistica. Le lingue d'Europa tra la fine del I e del II millennio*. Florència: La Nuova Italia.
- Barceló, C.** (2010). *Àrab i català en contrast*. València: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Barceló, M.; Ensenyat, G.** (2000). *Els nous horitzons culturals a Mallorca al final de l'Edat Mitjana*. Palma: Edicions Documenta Balear.
- Bastardas, J.** (1995). *La llengua catalana mil anys enrere*. Barcelona: Curial.
- Batllori, M.** (1979). *A través de la història i la cultura*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Bruguera, J.** (1985). *Història del lèxic català*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- Cahner, M.** (1980). "Llengua i societat en el pas del segle xv al xvi. Contribució a l'estudi de la penetració del castellà als Països Catalans". A: *Actes del Vè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes* (pàg. 183-255). Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Calaforra, G.** (1999). *Paraules, idees i accions. Reflexions "sociològiques" per a lingüistes*. València: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Cano, M. A i altres** (editors) (2001). *Les claus del canvi lingüístic* (pàg. 135-160). Alacant: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Ajuntament de la Nucia / Caja de Ahorros del Mediterráneo.
- Carbonell, J.; Manconi, F.** (1984). *Els catalans a Sardenya*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana / Generalitat de Catalunya / Consell Regional de Sardenya.
- Cifuentes, L.** (2001). *La ciència en català a l'edat mitjana i el Renaixement*. Barcelona: Universitat de Barcelona / Universitat de les Illes Balears.
- Colomina, J.** (ed.) (1995). *Llengües en contacte als regnes de València i de Múrcia (segles XIII-XV)*. Alacant: Universitat d'Alacant.
- Colón, G.** (1978). *La llengua catalana en els seus textos* (2 vol.). Barcelona: Curial.
- Colón, G.** (1993). *El lèxic català dins la Romània*. València: Universitat de València.
- Colón, G.** (2003). *De Ramon Llull al Diccionari de Fabra. Acostament lingüístic a les lletres catalanes*. Castelló: Fundació Germà Colón. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Colón, G.; Soberanas, A. J.** (1986). *Panorama de la lexicografia catalana*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- Comas, A.** (1986). *La Decadència*. Barcelona: La llar del llibre.
- Coromines, J.** (1971). *Lleures i converses d'un filòleg*. Barcelona: Club Editor.
- Diversos autors** (1984). *Els Països Catalans: un debat obert*. València: Eliseu Climent Editor.
- Duran, E.; Solervicens, J.** (editors) (1996). *Renaixement a la carta*. Barcelona: Universitat de Barcelona. Vic: Eumo.
- Ferrando, A.** (1980). "La formació històrica del valencià". A: *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana. Àrea d'Història de la Llengua* (vol. VIII, pàg. 399-428). València: Institut de Filologia Valenciana.
- Ferrando, A.** (ed.) (1989). *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana. Àrea d'Història de la Llengua* (vol. VIII). València: Institut de Filologia Valenciana.
- Fontana, J.** (1997). *Introducció a l'estudi de la història*. Barcelona: Crítica.

- García Cárcel, R.; Nicolau, H.** (1979). "Castella contra Catalunya. La batalla lingüística al segle XVII". *L'Avenç* (núm. 22, pàg. 42-47).
- Guinot, E.** (1999). *Els fundadors del Regne de València*. València: Edicions Tres i Quatre.
- Lleal, C.** (1990). *La formación de las lenguas romances peninsulares*. Barcelona: Barcanova.
- Marfany, J. L.** (2001). *La llengua maltractada. El castellà i el català a Catalunya del segle XVI al segle XIX*. Barcelona: Empúries.
- Martí Castell, J.** (1990). *Gramàtica històrica. Problemes i mètodes*. València: Universitat de València.
- Martí i Castell, J.; Moran, J.** (1986). *Documents d'història de la llengua catalana. Dels orígens a Fabra*. Barcelona: Empúries.
- Martines, J.** (2002, tardor). "L'aragonès i el lèxic valencià". *Caplletra* (núm. 33, pàg. 157-201).
- Massot, J.** (1994). *Els mallorquins i la llengua autòctona*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Miralles, J.** (2001). *Entorn de la història de la llengua*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Moran, J.; Rabella, J. A.** (2001). *Primers textos de la llengua catalana*. Barcelona: Proa.
- Nadal, J. M.** (1989). "Problemes lingüístics en els segles XVI i XVII". A: *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana*. Àrea 7. Història de la Llengua (pàg. 53-64). València: Institut de Filologia Valenciana.
- Nadal, J. M.** (1992). *Llengua escrita i llengua nacional*. Barcelona: Quaderns Crema.
- Nadal, J.; Prats, M.** (1996). *Història de la llengua catalana. El segle XV*. Barcelona: Edicions 62.
- Nicolás, M.** (1998). *La història de la llengua catalana: la construcció d'un discurs*. València: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Nicolás, M.** (coord.) (1999, tardor). *Caplletra*. Monogràfic (núm. 27): *Història de la llengua*.
- Pérez Saldanya, M.** (1998). *Del llatí al català. Morfosintaxi verbal històrica*. València: Universitat de València.
- Pitarch, V.** (2000). *Llengua i predicació durant el Barroc valencià*. València: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Ponsoda, J. J.** (1996). *El català i l'aragonès en els inicis del Regne de València segons el Llibre de Cort de Justícia de Cocentaina (1269-1295)*. Alcoi: Marfil.
- Prats, M.** (1995). *Política lingüística de l'Església catalana. Segles XVI-XVII*. Vic: Eumo / Universitat de Girona.
- Rafanell, A.** (1993). *El català modern*. Barcelona: Empúries.
- Rafanell, A.** (1999). *La llengua silenciada. Una història del català, del Cincent al Vuitcent*. Barcelona: Empúries.
- Riquer, M.** (1964). *Història de la literatura catalana* (3 vol.). Esplugues de Llobregat: Ariel.
- Rubió, J.** (1964). *La cultura catalana del Renaixement a la Decadència*. Barcelona: Edicions 62.
- Rubió, J.** (1984-1985). *Història de la literatura catalana* (vol. 1 i 2). Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Sanchis Guarner, M.** (1980). *Aproximació a la història de la llengua catalana: creixença i esplendor*. Barcelona: Salvat.
- Sanchis Guarner, M.** (2001). *Els valencians i la llengua autòctona durant els segles XVI, XVII i XVIII*. València: Universitat de València.

Schmid, B. (1988). *Les traduccions "valencianes" del Blanquerna de Llull (València, 1521) i de la Scala Dei d'Eiximenis (Barcelona, 1523)*. Barcelona: Curial / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Segarra, M. (1985). *Història de l'ortografia catalana*. Barcelona: Empúries.

Segarra, M. (1997). "El conflicte lingüístic castellà-català als segles XVI i XVII". A: P. Gabriel (ed.). *Història de la cultura catalana* (vol. 2). Barcelona: Edicions 62.

Solervicens, P. (1988). *Els Països Catalans i Espanya: ser o no ser*. València: Tres i Quatre.

Tavani, G. (1996). *Per una història de la cultura catalana medieval*. Barcelona: Curial.

Tusón, J. (1988). *Mal de llengües. A l'entorn dels prejudicis lingüístics*. Barcelona: Empúries.

Walter, H. (1994). *L'aventure des langues en Occident. Leur origine, leur histoire, leur géographie*. París: Laffont. [Trad. esp.: *La aventura de las lenguas en Occidente: su origen, su historia y su geografía* (1997). Madrid: Espasa Calpe.]

